

تاریخ ارمنیان تهران

نگارش ادیک باغدادساریان
(ا. گرمائیک)

تهران ۱۳۸۰

ISBN 964-06-0747-9

شابک ۹۶۴-۰۶-۰۷۴۷-۹

Էդիկ Բաղդասարյան
(Էդ. Գեղամանիկ)

Թեհրանահայ Գաղութի Պատմություն

Թեհրան 2002

ISBN 964-06-0747-9

شابک ۹۶۴-۰۶-۰۷۴۷-۹

Էդիկ Բաղդասարյան
(Էդ. Գերմանիկ)

**ԹԵԽՐԱՆԱԽԱՅ
ՀԱՄԱՅՆՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

ԹԵԽՐԱՆ 2001

HISTORY OF THE ARMENIANS IN TEHRAN

(In Armenian)

By

Edic Baghdasarian

(Ed. Germanic)

edbagh@gmail.com

Printed in Tehran 2002

SECOND PRINTING

تاریخ ارمنیان تهران (به زبان ارمنی)

پژوهش و نگارش: ادیک باغداساریان (ا. گرهانیکی)

چاپ اول: فصلنامه آپیگا ۱۳۸۰

چاپ دوم تهران ۱۳۸۰

ناشر: مولف چاپ احسان تهران

شمارگان ۱۰۰۰ ۷۵۰ تومان

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թեմայի արդիականությունը. Գաղութահայության պատմությունը հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասն է: Անհնարին է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը շարադրել առանց ուսումնասիրելու տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային այն արժէքները, որ ստեղծել են հայկական գաղութներում: Այդ առումով ուրույն նշանակություն եւ ստանում իրանահայ գաղութի պատմության ուսումնասիրությունը: Իրանահայ իրականության մեջ յուրահատուկ կարեւորություն եւ նշանակություն են ունեցել բազմաթիվ գաղթօջախներ այդ թվում եւ թեհրահայ գաղթօջախը: Թեհրանը լինելով Իրանի մայրաքաղաքը ժամանակի ընթացքում ավելի հայահոծ է եղել, ընդ որում թեհրանահայերը կարողացել են իրենց առավել կարեւոր դերն ու ներդրումները ցուցաբերել իրանահայ ժամանակակից պատմության թե հասարակական-քաղաքական եւ տնտեսական եւ թե մշակութային վանազան ասպարեզներում: Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում իրանահայերի մեծագույն մասը բնակվելիս է եղել Թեհրանում, հայերն իրենց դերն են ունեցել Կաջարների թագավորության հարստության կողմից դրա մայրաքաղաք դառնալու երկդարյա պատմության սկզբնական շրջանից եւ այդ դերը եղել է հույժ կարեւոր եւ նշանակալից թե հայ համայնքի եւ թե Իրանի ժողովրդի պատմության մեջ: Նկատի ունենալով հարցի կարեւորությունը, ձեռնամուխ ենք եղել ի մի բերելու

կատարված բոլոր աշխատանքները իրանահայ պատմության տարբեր բնագավառների կապակցությամբ: 1988 թվականին իրանում Թեհրան մայրաքաղաքի 200-ամյակի տոնակատարության կապակցությամբ լույս ընծայվեց աշխատություն քաղաքի պատմության մասին, որտեղ համայնքի պատմությանը վերաբերվող մասը կազմվեց մեր կողմից, որի մի մասը հրատարակվեց Թեհրանում լույս տեսնող ամսագրի համարներում հայերենով¹ Գաղթօջախների պատմությանը նվիրված բազմաթիվ գիտական հրապարակումների շարքում:

Մեր կողմից փորձ է արվում, կատարելու Թեհրանահայության պատմության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Հիմնահարցի ուսումնասիրության աստիճանը. մինչ օրս կատարվել է Վգալի աշխատանք իրանահայության պատմության ուսումնասիրության կապակցությամբ, քանի որ իրանահայ գաղթավայրը ավելի քան երկու եւ կես հազարամյա պատմություն ունի եւ գործուն դեր է խաղացել Իրանի տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային կյանքում: Սակայն, սկզբնաղբյուրները պարմանալիորեն քիչ տեղեկություններ են հաղորդում նրա մասին, ուր մենք փորձում ենք լրացնել մեր հետազոտության սուղ հնարավորության սահմաններում:

Սկսած 12-րդ դարից մեզ հասած տվյալներից հիմնական նյութերը կարելի է քաղել գլխավորապես հայկական ձեռագիր հիշատակնարաններից եւ հիշատակագրություններից:

Իրանահայ գաղթօջախների մասին թողել են

յիշատակներ հայ պատմիչներ եւ ժամանակագիրներ՝ Մաթեոս Ուռհայեցին, Արիստակես Լաստիվերտցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Թովմա Մեծոփեցին եւ ուրիշներ²: Սակայն նշված հեղինակների տեղեկությունները ավելի վերաբերում են հայ բնակչության քան հայ գաղթօջախներին եւ նրանց ներքին կյանքին: Եվակի արժեքավոր աշխատությունն է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը»³:

Իրանահայ գաղթավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ ենք գտնում եւրոպացի ճանապարհորդների կողմից գրված ուղեգրությունների մեջ⁴:

Մեկ այլ խոշոր աշխատություն հեղինակ է Խաչատուր Զուղայեցին, որի «Պատմություն Պարսից», գիրքը արժեքավոր նյութեր է պարունակում հայ գաղթավայրերի մասին:⁵

Իրանահայ գաղութի մասին են գրել Աբրահամ Կրետացին⁶, Հակոբ Շամախեցին⁷ եւ ուրիշներ:

Մինչեւ այժմ չկա սակայն գիտական որեւէ մենագրություն, որը նվիրված լինի ինչպես ընդհանրապես իրանահայերի, այնպես էլ թեհրանահայության ամբողջական պատմությանը այդ կապակցությամբ: Իրանահայ գաղութի պատմության տարբեր դրվագների ուսումնասիրությանը կարեւորություն են տվել եւ աշխատանքներ կատարել ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Իրանի հայ եւ պարսիկ հետազոտողները: Իրանի հանրածանոթ եւ բազմաշխատ գիտնական՝ Էսմայիլ Ռայինը այդ ուսումնասիրության մասին այսպես է գրել. «Թեեւ սրանից երկու հազար տարիներից առաջ ցայսօր հայերը իրանցիների հետ

ունեցել են միեւնույն ճակատագիրը եւ պատմության բոլոր ելեւէջների ու իրադարձությունների ընթացքում միմյանց ցավ ու վշտի եւ ուրախություններին մասնակից ու կարեկից են եղել... սակայն դժբախտաբար մինչեւ այժմ չկա գիտական կատարյալ եւ պատշաճ մի հետազոտություն այս ժողովրդի «իմա՝ իրանահայության - Է.Բ» պատմությունը լուսաբանելու համար»⁸:

Պարսիկ գիտնականի աշխատությունը, որ կրում է «Հայ իրանցիներ» ընդհանուր վերնագիրը, այդուհանդերձ խիստ ամփոփ լինելով ունի բավմաթիվ թերություններ, որոնցից կարելի է մատնանշել աղբյուրների հիշատակման պակասը, հասարակական-քաղաքական հարցերում ոչ-գիտական եւ միակողմանի մոտեցումը, գիտական վրիպումները եւ մի շարք այլ հարցեր:

Մյուս պարսիկ գիտնականը Նասրուլլա Ֆալսաֆին է, որն աշխատասիրել է «Շահ Աբբաս Ա-ի կյանքը», արժեքավոր հետազոտությունը⁹, սակայն դժբախտաբար սա էլ կողմակիորեն է առնչվում իրանահայերի կյանքին եւ ընդգրկում է խիստ սուղ պատմական ժամանակաշրջան:

Իրանահայության պատմության շուրջ աշխատել են նաեւ Հարություն Տեր Հովհանյանցը¹⁰, Հ.Առաքելյանը¹¹, Ա.Ալպոյաճյանը¹², Ա.Գ.Աբրահամյանը¹³, Ա.Սարյանը¹⁴, Ս.Գասպարյանը¹⁵, Հ.Մարտիրոսյանը¹⁶, Լ.Մինասյանը¹⁷, պարսիկ գրող՝ Ա.Սալեհին¹⁸, Հ.Էլմարը¹⁹, Ն.Գորոյանը²⁰, Զ.Հանանյանը²¹, Արամ Երեմյանը իր բավմաթիվ աշխատություններով, Եր.Մովսիսյանը²², Աբր.Հովասափյանը²³, Ավ.Եդգարյանը²⁴, Պ.Պետրոսյանը²⁵, Անդրանիկ Բեկիջանյանը²⁶,

Հ.Պահլեվանյանը²⁷,
Բ.Չուգասյանը²⁹ եւ ուրիշներ³⁰:

Վ.Անդրեասյանը²⁸,

Ինչպես նշվեց, մինչ այժմ հրապարակի վրա դեռ
չկա մի ուսումնասիրություն, որի մեջ լուսաբանվի
հատկապես թեհրանահայության պատմությունը
ամբողջական կերպով:

Ներկա ատենախոսությունը մի փորձ է վերացնելու
այդ բացը:

Հետազոտության ժամանակագրական շրջանը: Մեր
կատարած ուսումնասիրությունը ընդգրկում է 19-րդ դարի
երկրորդ կեսից մինչեւ 20-րդ դարի 70-ական
թվականները, ուշադրության առարկա են դարձել նաեւ
գաղթօջախի սկզբնավորման հարցերը: Անդրադառնալով
նաեւ մեր օրերին եւս նպատակ ենք ունեցել ավելի
ամփոփ կերպով աշխատության ժամանակագրական
շրջանակները մի փոքր լայնացնել եւ
ուսումնասիրությունը դարձնել արդիական եւս:

Այսպիսով, ներկա հետազոտությունը պարունակում
է թեհրանահայ համայնքի պատմությունը, ստեղծման
օրից մինչեւ 1994 թ., սակայն դրա իսկական շեշտը
դրվում է 19-րդ դարի վերջերից մինչեւ 20-րդ դարի
70-ական թվականների վրա:

Աղբյուրագիտական հիմքերը: Աշխատանքը շարադրելիս
օգտագործվել է մեզ մատչելի բոլոր
ուսումնասիրությունները ինչպես եւ Թեհրանի
առաջնորդարանի

Օգտագործել ենք հայերեն, պարսկերեն եւ
անգլերեն լեզուներով սկզբնաղբյուրներ եւ

աշխատություններ, որոնց ամբողջական ցանկը տրվում է հետազոտության վերջում:

Մեր ուսումնասիրությունը ամենեւին էլ հավակնություն չունի կատարյալ լինելու, այլ մի համեստ փորձ է նպաստելու հիմնահարցի ամբողջական լուսաբանմանը:

Ատենախոսության գիտական նորությունը: Սույն աշխատանքը փորձ է ներկայացնելու թեհրանահայության պատմության պարզագման ամբողջական պատկերը, որը եւս մեկ նոր էջ կավելացնի հայ ժողովրդի պատմության եւ հատկապես գաղթօջախների պատմության բազմահատոր գրքի մեջ:

Աշխատանքի մեկ այլ նորություն է նաեւ առաջին անգամ տրվում է թեհրանահայ համայնքի հասարակական, տնտեսական եւ մշակութային կյանքի առավել կարեւոր հարցապնդումների լուսաբանումը:

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա - ա. Համառոտ ակնարկ իրանահայ գաղթօջախների պատմության

Հայ իրանական առնչությունները սկզբնավորվել են դեռեվս իրանական պետականության կազմավորման ժամանակաշրջանում: Իրանում հայերը եղել են դեռեվս մ.թ.ա 6-րդ դարից¹: Դրանք հիմնականում հայկական պորամասեր էին, որոնք վասալական պարտաւորություն էին կատարում՝ ծառայելով Աքեմենյան պետությանը: Ավելի ուշ պգալի թիվ էին կազմում նաեւ հայ առեւտրականներն ու արհեստավորները: Իսկ որպես բնիկներ՝ հայերը դեռեվս հնագույն ժամանակներից ապրել են Ատրպատականում կամ պատմական Պարսկահայքում (Թավրիզ, Մարանդ, Ուրմիա ռԿապուտանո, Խոյ 9ՀերՕ, Մարաղա, Սալմաստ 9ԶարեւանդՕ, Մակու 9ԱրտաւՕ, Ղարադաղ 9Փայտակարանո եվն), որը հայկական պետականության անկումից հետո մտավ Իրանի կազմի մեջ²:

Իրանում հայկական մեծ գաղթօջախներ սկսեցին կազմավորվել 3-4րդ դարերում: Հայաստանում,

քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո իրանա-հայկական հակամարտությունն սրվեց եվ ստացավ կրոնական գունավորում³։ Այդ պատերազմների բուն նպատակն էր տարածքային հարցերը, ինչպես եվ Հայաստանի տարածքով անցնող միջազգային առեվտրական ճանապարհներին տիրանալը։

Հայերի խոշոր բռնագաղթերը իրականացվել են մ.թ. 3-րդ դարում, (Սասանյան Արտաշիր թագավորի կողմից)⁴, 4-րդ դարում Շապուհ 2-րդի⁵ Հայաստան կատարած արշավանքներից հետո։ Հայ պատմիչների վկայությամբ այդ շրջանում Իրան են գաղթեցվել մի քանի հարյուր հազար հայեր⁶, որոնց Վաղարշ մասը բնակեցվել են Խուլվիստանում եվ Իրանի հարավ-արեւմտեան շրջաններում⁷։

Բռնագաղթված հայերին սպասում էր աննախանձելի ճակատագիր։ 7-րդ դարի սկզբներին Իրանն ընկավ Արաբական խալիֆայի տիրապետության տակ, նրանք բուն տեղի ժողովրդի հետ մեկտեղ, ընդունելով մահմեդականություն՝ ձուլվեցին ու կորցրին իրենց ազգությունը⁸։

Իրանում հայ բնակավայրերի նոր օջախներ սկսեցին ստեղծվել 11-րդ դարից՝ սելջուկ-մոնղոլների արշավանքների հետեւանքով։ Այդ խոշոր գերեվարությունը Հայաստանից Իրան կատարել են սելջուկները 1048 թվականին։ Արիստակես Լաստիվերտցին իր «Պատմության» մեջ պատմում է, թէ ինչպես Տուղրիլ բեգի հրամանով սելջուկյան մի բանակ Իբրահիմ Յանալիի եւ Գթըլմուշի գլխավորությամբ մտնում է Հայաստան, սրով ու հրով քանդում, ավերում Հայաստանի 24 գավառները եվ մեծ թվով գերիններ

վերցնելով ետ վերադառնում⁹: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության, սելջուկները 150.000 հոգի կոտորելուց հետո այդ թվով էլ հայ ապաքնակչություն են գերեվարում եվ քշում Իրան¹⁰: Բացի այդ, հայկական պետականության անկումից հետո՝ 11-րդ դ. Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարադաղի (Արտազ, Հեր, Զարեվանդ) եվ այլ նահանգների հայկական շրջանները մտան Իրանի պետության կազմի մեջ:

Արդեն 11-14-րդ դարերում հայկական բնակավայրեր կային Թավրիզ, Մարաղա, Ռաշտ, Սուլթանի քաղաքներում եվ Իրանի մի քանի այլ մարզերում¹¹, որոնք ունեին նաեվ թեմեր¹², այդուհանդերձ Իրանի հասարակա-տնտեսական պայմանները դրանց միավորման համար դեռեվա բարենպաստ չէին:

12-րդ դարում արդեն Իրանում այնքան մեծաթիվ էր հայ բնակչությունը, որ հայկական երկու խոշոր թեմ էր ստեղծվել՝ Հեր եւ Զարեվանդի թեմը եւ Սալմաստի ու պարսկական մայրաքաղաքի թեմ: Տեղեկություններ կան, որ այդ երկու թեմերի առաջնորդները մասնակցել են 1174 թվականին Հռոմկլայում հրավիրված ազգային եկեղեցական ժողովին¹³:

Իրան գերի տարված բազմահազար հայ բնակչության մի մասը ոչնչանում է գերեվարության ճանապարհին, իսկ մնացածները, մասնավորապես արհեստավորները եվ առեվտրականները, կարողանում էին ոտքի կանգնել, համախմբվել եւ հայ գաղթօջախների հիմքը դնել¹⁴:

Իրանահայ գաղթականության դրությունը վզալի չափով բարելավվում է Մելիք շահի գահակալության ժամանակ (1072-1092): Նա բարյացակամ վերաբերմունք

ցուցաբերեց հանդեպ հայերին, որի մասին անդրադարձել է Մ.Ուոհայեցին¹⁵:

Իրանահայ գաղթօջախները ավելի վարգացան եւ Իրանի տնտեսական կյանքում սկսեցին խոշոր դեր կատարել մասնավորապես մոնղոլական տիրապետության շրջանում (1220-1385): Մոնղոլների՝ Հայաստանում կատարած ամենից մեծ գերեվարությունը տեղի է ունեցել 1236-1237-ին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Կիրակոս Գաձակեցին¹⁶: Մի այլ գերեվարություն կատարվել է 1340 թվականին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Սարգիս գրիչը¹⁷: Մոնղոլական գերիշխանության շրջանում հայ բնակչություն է տեղափոխվել Իրան ոչ միայն բռնագաղթի ճանապարհով, այլեւ մի մասը՝ կամովին: 13-րդ դարում հայ առեվտրականները եւ արհեստավորները բանուկ աշխատանք են ունեցել Իրանի առեվտրաշատ քաղաքներում, որոնցից հտկապես պիտի նշել Թավրիզը (Դաւրիժը): Ա.Գ.Աբրահամյանը գրել է «...Թավրիզը 16-րդ դ. ունեցել է 700 տուն բնակչություն 12 եկեղեցիներով... ամենայն դեպս 14-15րդ դարերում Թավրիզում այնքան շատ հայեր են կենտրոնացված եղել, որ 1345 թ. գրված հայկական մի ձեռագրում, Ներսես գրիչը Թավրիզը համարում է ոչ միայն Ֆարսերի (պարսիկների), այլեւ հայերի մայրաքաղաք¹⁸: 14-15-րդ դարերում իրանահայ խոշոր գաղթօջախ է հաստատված եղել Սուլթանիում, որը հիմնվել է Էլխան Արղունի (1284-1291) կողմից Զենջանի եւ Ղազվինի միջեւ: 14-րդ դարի սկզբներին Էլխանության մայրաքաղաքը Թավրիզից տեղավորվեց այդ քաղաքը: Սուլթանիեն եվս, Թավրիզից անկախ ունեցել է իր հայկական թեմը՝ թեմական

առաջնորդներով¹⁹:

Ատրպատականի հայկական խոշոր գաղթօջախներից են եղել Մակուն, Մարաղան, Սալմաստը, Ուրմիան եւ Գիլան նահանգի կենտրոն՝ Ռաշտը:

Հայ ազգաբնակչության գերեվարումը շարունակվում է նաեւ Լենկ Թեմուրի ասպատակումների ընթացքում, որոնց Վգալի մասը տարվում է Խորասան²⁰:

Սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմայիլը մայրաքաղաք ընտրեց Սպահանը: Նրա գահակաության շրջանում է հիմնվել Սպահանի հայ գաղթավայրը: Սխալ է այն կարծիքը, որ իբրեւ թե Սպահանի հայ գաղթօջախը ստեղծվել է Շահ Աբբասի բռնագաղթի շնորհիվ: Շահ Աբբասի բռնագաղթից առաջ Սպահանում հայ համայնքի

գոյության մասին են խոսում Առաքել Դավրիժեցին²¹, Հարություն Տեր-Հովհան-նիսյանցը²², Գրիգոր Աղաբաբյանը²³: 16-րդ դարի եվրոպացի ճանապարհորդները իրենց ուղեգրությունների մեջ բավմաբնույթ տեղեկություններ են հաղորդում Սպահանում բնակություն հաստատած հայ առեվտրականների եւ արհեստավորների աշխույժ գործունեության մասին:

1603 թվականին պարսկական զորքը, Շահ Աբբասի գլխավորությամբ անցնում է Արաքսը եւ մտնում Ջուղա: Պարսկական բանակը գրավում է Նախիջեվանը եւ պաշարում Երեվանը, ուր ամրացել էր թուրքական կայավորը: Այդ ընթացքում պարսկական մի այլ զորամաս անցնում է թուրքական սահմանը, Կարինի ուղղությամբ, ասպատակում Վանի, Մանազկերտի, Ալաշկերտի, Կարինի, Բասենի, Խնուսի գավառները²⁴: Արեւմտյան

Հայաստանից 60 հազար հայ գաղթականներ են բերվում Իրան²⁵:

Երեվանը գրավելուց հետո, Շահ Աբբասը տեղեկանալով թուրքական զորաբանակի առաջխաղացման մասին, Սինան վաշայի հրամանատարությամբ, որոշում է իրագործել իր ծրագիրը՝ հայերին բռնի գաղթեցնել Իրան: Այդ քայլը Շահ Աբբասը օգտական էր համարում երկու տեսակետից. նախ՝ ամայի ընդարձակ տարածություն կստեղծեր արշավող թուրքական բանակի առջեվ ու դրանով կը դժվարանար նրա պարենավորումը, եվ ապա՝ հայ գաղթականությունը Իրան տեղափոխելով նպաստած կլիներ իր երկրի տնտեսական կյանքի վարգացմանը²⁶:

Իրան տարվող բազմահազար հայ բնակչության զգալի մասը ոչնչանում է:

Բռնագաղթած հայ բնակչությունը իր գաղթի տարբեր փուլերի ընթացքում հաստատվում է Իրանի վանական շրջաններում՝ Զաշանում, Ղազվինում, Գիլանում, Էնպեղիում²⁷, Սպահան քաղաքի գավառներում՝ Լնջանում, Ալինջանում, Գանդիմանում եվ Ջղախոռ, Փերիա ու Բուրվարի²⁸, Զյապազ, Զյամարա, Գափլա եւ Ղարաղան²⁹, Շիրազ³⁰, Չարմահալ, Մազնդարան³¹, Համադան եվ այլն:

Եվրոպացի ճանապարհորդներից մեկը՝ Գոուվեն, Հայաստանից Իրան տարված բնակչության թիվը 60.000 ընտանիք է հաշվում: Եթե յուրաքանչյուր ընտանիքում հաշվենք 5 անձ, ապա գերեվարված հայ բնակչության թիվը 300.000-ի է հասնում: Կան տեսակետներ 70.000 ընտանիքի մասին: Ըստ եվրոպացի

Ճանապարհորդի՝ քշված գաղթականներից միայն ստրկության վաճառվածների թիվը 100.000 է եղել: Եվրոպացի ճանապարհորդ Շարդենը, բռնագաղթից 40 տարի հետո Մալնդարանում գտնված ժամնակ, ցավով նշում է, որ այդտեղ բերված 30.000 ընտանիքներից մնացել են միայն 400-ը, մնացածները մահացել են կլիմայի վատառողջ լինելու պատճառով³²: Տվեալներ կան, որ տարեգրված հայության թիվը հասել է մինչև 500.000³³:

Շահ Աբբասը Սպահանի արվարձանում, Զայանդերուդի մյուս ափին, հայերին թույլ է տալիս հիմնել բնակավայր որի բնակիչները հիմնականում Նախիջեվանի եւ Երեվանի գավառներից եվ Զուղա գյուղաքաղաքից բռնագաղթվածներն էին: Վերջիններս, իրենց հին բնակավայրի անունը պահպանած լինելու համար, նոր տեղն անվանեցին Նոր Զուղա: Շահը Վալի արտոնություններ է շնորհում հայ առեւտրականներին եւ արհեստավորներին: Նա նույնիսկ թույլ է տալիս այդտեղ հայկական եկեղեցիներ կառուցել, ունենալ դատարաններ: Նրա հրամանով Էջմիածնի վանքի քարերը բերվում են Նոր Զուղայում կառուցվող եկեղեցիների պատերը ձեւավորելու համար, որը կատարվում է հայ գաղթականությունը պարսկական հողի հետ կապելու նպատակով: Կարճ ժամանակում Նոր Զուղան դարձավ Իրանի առեւտրական կարեւոր կենտրոններից մեկը, որի հայ վաճառականները (խոջաները) 17-րդ դ. եւ 18-րդ դ. առաջին քառորդում դարձան Հնդկաստանի, եվրոպական երկրների ու Ռուսաստանի հետ Իրանի առեւտրա-տնտեսական կապերի վարգացման ակտիվ գործիչներ:

17-րդ դարում եւ 18-րդ դ. սկզբին Նոր Զուղան դարձավ Իրանի հարավում ապրող հայերի թեմական կենտրոն, ինչպես նաեւ մշակութային կարեւոր օջախ ամբողջ գաղութի համար:

18-րդ դ. 20-ական թվականներին աֆղանների արշավանքի հետեւանքով Նոր Զուղայի կյանքը ապրեց խոր անկում: Դրան հաջորդած ֆեոդալական երկպառակությունների եւ պատերազմների շրջանում նրա բնակչության զգալի մասը, հատկապես ապահոված, հարուստ խաւը հեռացավ, առավելապես Հնդկաստան, Իրաք եւ արաբական այլ երկրներ, ինչպես եւ Ռուսաստան: Այսուհանդերձ, Իրանում ապրող հայերի գերակշիռ մասը մնաց երկրում: Նրանք բնակություն հաստատեցին Իրանի այլ նահանգներում եւ շրջաններում:³⁴

Անգլիացի միսիոներ՝ Հանրի Մարթինի վկայությամբ (22 մայիս 1711 թ.) հայկական գաղութ է գոյություն ունեցել Պարսից Ծոցի ափերում գտնված Բուշեհրում, ինքը այդ թվականին հյուր է լինում մի հայ ընտանիքի: 1711 թ. հայերը Բուշեհրում ունեցել են եկեղեցի եւ քահանա: Նոր Զուղայի հայ վաճառականները երբ սկսեցին Հնդկաստանի հետ իրենց առեւտրական հարաբերությունները, օգտվեցին Բանդար Աբբասից, սակայն 1763 թ., երբ անգլիացիները հեռացան այդ նավահանգստից, հայ առեւտրականներն էլ հետեւելով նրանց Բուշեհր հաստատվեցին:³⁵

Այդ տարիներին տեղաշարժեր եղան նաեւ հայ գյուղական բնակչության մեջ: Նոր Զուղայի հարակից Լնջան եւ Ալիջան շրջաններում ապրող բոլոր հայ գյուղացիները տեղափոխվեցին դեպի արեւմուտք ու

հարավ-արեւմուտք՝ Փերիայի, Բուրվարի եւ Չհարմահալի շրջանները: Հաջորդ տասնամյակում հայ գյուղացիների շատ ընտանիքներ Բուրվարի եւ Գյափլա շրջաններից անցան հարեւան Բյամարա եւ Բյազալ շրջանները: Այս տեղաշարժերի ընթացքում ստղծվում էին հայկական նոր բնակավայրեր եւ կամ համալրվում էր արդեն եղածների բնակչությունը³⁶:

Իրանի հայ բնակչությունը ծանր վիճակում է գտնվել 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, միջ-ֆեոդալական ընդհարումների ակտիվացման ժամանակաշրջանում, երբ 1747 թվականին սպանվեց Նադիր Շահը:

18-րդ դարի երկրորդ կեսում Իրանում իշխում էր սուրը՝ հաղթահարող խաներից, մահը՝ ավազակային հարձակումներից, տուգանքը՝ ինքնագլուխ իշխաններից եւ տանջանքը՝ հարկապահանջներից³⁷: 1753 թվականին Սպահանի եւ Նոր Զուղայի վրայ դրված է եղել 60.000 թուման արտակարգ հարկ: Շատ չանցած երբ Սպահանին կարճ ժամանակով տիրել են աֆղանները, նոր ջուղայեցիներից պահանջվել է եւս 1800 թուման³⁸:

18-րդ դարում Իրանի հայ բնակչության անտերունջ վիճակից փորձեցին օգտվել կաթոլիկ միսիոներները, որոնք հաստատվել էին Իրանում դեռեւս Շահ Աբբասի օրոք: Իրանում հաստատվել էին միսիոներական մի քանի միաբանություն՝ Օգոստինյան, որը գտնվում էր սկզբում պորտուգալական, իսկ հետո իսպանական թագավորի հովանավորության ներքո, Կապուչինյան եւ Հիսուսյան, որոնք գտնվում էին ֆրանսիական թագավորի հովանավորության ներքո, Կարմեղյան, որը գտնվում էր պապի հովանավորության ներքո եւ այլն³⁹: Իրանահայությունից կաթոլիկություն են ընդունել այն

հայերը, որոնք կապված էին կաթոլիկ աշխարհի հետ: Այսուհանդերձ միախոնրական կազմակերպությունը մեծ հաջողություններ չի ունեցել:

19-րդ դ. 20-30ական թվականներին իրանահայ գաղութը ենթարկվեց նոր փոփոխությունների: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Արեվելեան Հայաստանի մի

մասը Ռուսաստանին միանալուց հետո, մոտ 45 հազար հայեր դուրս եկան Իրանի հյուսիսային նահանգներից եւ բնակություն հաստատեցին Երեվանի եւ Նախիջեվանի նահանգներում⁴⁰:

Իրանում մնացած հայերը գլխավորապես բնակվում էին հարավային եվ հիւսսասային նահանգներում: Հարավաբնակ հայերի կենտրոնը շարունակում էր մնալ Նոր Զուղան: Նրան էին ենթակվում Փերիա, Զյարւան, Չհարմահալ, Բուրվար, Համադան, Շիրապ քաղաքների հայաբնակ օջախները:

1833 թ.-ից հյուսիսային նահանգներում բնակվող հայերի կենտրոնը դառնում է Թավրիսը: Մինչ այդ Մակուի շրջանում գտնվող Թադեի վանքին էր պատկանում առաջնային դերը: Այսուհետեւ Թավրիսը համարվում էր Խոյի, Մակուի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարադաղի, Մարաղայի եւ այլ շրջանների հայերի կենտրոն:

19-րդ դ. երկրորդ կեսին Իրանահայ գաղութը շարունակեց աճել ավելի արագ թափով: Ստեղծվում են հայ նոր բնակավայրեր Մեշհեդում, Զերմանշահում եվ այլուր: 20-րդ դ. սկզբին, Իրանում նավթային արդյունաբերության վարճացման հետ մեկտեղ հայկական նոր օջախներ առաջացան երկրի հարավում՝ Աբադանում,

Ահվազում, Մեսջեդ-Սուլեյմանում եվ այլուր⁴¹:

17-19-րդ դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից փոխադրվում է կենտրոնական գավառները, ստեղծելով մի քանի նոր հայկական բնակավայրեր: Տարագաղթման պատմական այս ընթացքի հետեվանքով Իրանի հայ գաղութը բաժանվեց երկու մասի՝ հյուսիսային (Թավրիզ կենտրոնով) եվ հարավային (Նոր Զուղա կենտրոնով): Այս բաժանումը պահպանվում էր մինչեվ 20-րդ դարի 40-ական թվականները:

Թեհրանի բնակչության աճին զուգընթաց խախտվեց գաղութի պատմականորեն ստեղծված այս բաժանումը: Դարիս 40-ական թվականներին ստեղծվեց կենտրոնական նոր շրջան, որի մեջ կենտրոն հանդիսացող Թեհրանի հետ մեկտեղ մտան նաեվ հարակից կենտրոնական, ինչպես նաեվ հարավ-արեվելյան եվ հյուսիս-արեվելեան գավառների հայկական բնակավայրերը: 1946 թ. մեծ ներգաղթ սկսվեց դեպի խորհրդային Հայաստան: Ելնելով հայրենասիրական ձգտումներից հայերը աճապարանքով Թեհրան մեկնեցին՝ հայրենիք վերադառնալու նպատակով: Սակայն դա բոլորին չհաջողվեց եվ շատերը որոշ դժվարությունների պատճառով մնացին Թեհրանում եվ կապմեցին Թեհրանի ներկայիս հայ բնակչության մեծամասնությունը:

1851 թ. Իրանում կար շուրջ 20.000 հայ բնակիչ, իսկ 1890-ին՝ արդեն 80.000: 1978 թ. իրանահայության թիվը հասնում էր 200.000-ի: Սակայն իսլամական կարգերի հաստատումից հետո (1979) եվ Իրան-Իրաք պատերազմի երկարատեվ շրջանի (8 տարի) դժվարին պայմանների հետեվանքով մեծ թվով հայեր, թողնելով երկիրը, բնակություն հաստատեցին առավելապես

ԱՄՆ-ում եվ եվրոպական վանազան երկրներում:

Իրանահայությունը պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում մասնակցել է Իրանի հասարակական, տնտեսական, քաղաքական եվ մշակութային կեանքին:

Այժմ Իրանահայ համայնքը ղեկավարվում է թեմական խորհուրդների կողմից: 1935 թ. կառավարությունը հաստատեց «Իրանահայության ընտանեկան եւ ժառանգական օրենքների ժողովածուն»: Մինչեւ 1956 թ. Իրանահայ թեմը ենթարկվում էր Էջմիածնի Մայր Աթոռին, ապա Անթիլիասին: Իրանում կա 3 թեմ՝ Ատրպատականի (կետրոնը՝ Թալրիպ), Թեհրանի, Իրանա-Հնդկաստանի (կենտրոնը՝ Նոր Զուղա), գործում է նաեւ հայ կաթոլիկ, հայ ավետարանական, հայ եղբայրական, ադվենթիստ եկեղեցիները: Վերջին տարիներին հիմնադրվել են Աստծո ժողովուրդ եկեղեցիներ տարբեր շրջաններում:

Իրանի խորհրդարանում հայ համայնքը ներկայացուցչության իրաւունք ստացավ 1905-1911 թթ.-ին: Իսլամական կարգերը հաստատվելուց հետո պահպանվեցին նոյն իրավունքները, ըստ Իրանի Իսլամական Հանրապետության կանոնադրության 64-րդ հոդվածի⁴², հայերը ունեն երկու ներկայացուցիչ խորհրդարանում (հարավային եւ հյուսիսային շրջաններում ապրող հայության կողմից): Կրոնական արարողությունների ավատությունն էլ նախատեսվել է 13-րդ հոդվածով⁴³:

Այժմ Իրանահայ համայնքի ճնշող մեծամասնութիւնը ապրում է Թեհրանում, մասամբ Նոր Զուղայում, Թալրիպում, Ուրմիայում, Ղազվինում, Արաքում,

Մեշհեդում, Զերմանշահում, Շիրապում, Գորգանում, Ռաշտում, Շահինշահում, Ահլապում:

Ա. – ք. Թեհրանահայ համայնքի պատմությունից

Թեհրանը գտնվում է Էլբուրզի նախալեռներում, Դեմավենդ լեռան ստորոտին, 1100-1700 մ. բարձրության վրա: Հայկական Սովետական հանրագիտարանում նշվել է, որ Թեհրանի մասին առաջին տեղեկությունները պատկանում են 12-րդ դ.⁴⁴, սակայն պետք է ուղղել, թե այդ քաղաքի անունը առաջին անգամ մ.թ.ա. 2-րդ դ. հիշատակվել է հույն Թեոդոսիոսի կողմից որպես Ռեյ քաղաքի արվարձաններից մեկը⁴⁵: Իրանական աղբյուրները նույնպես վկայում են, Թեհրանի վաղ շրջանի գոյության փաստը: 1722-ին քաղաքը ավերում են աֆղանները, սակայն այն կարճ ժամանակում վերակազմվում է: 1785-ին Կաջարական հարստության հիմնադիր՝ Աղա-Մահմեդ խանը Թեհրանը դարձրել է Իրանի մայրաքաղաք:

Թեհրանի բնակչությունը 1843 թ. եղել է 106,482, 1922-23 թթ. 210,000⁴⁶, 1968-ին՝ երկու միլիոն եւ 1976 թ. չորս միլիոն⁴⁷, 1986-ին՝ 8.700.000 եւ 1991-ին՝ 9.982.000⁴⁸:

Թեհրանը այսօր, կենտրոնական շրջանում ապրող հայ համայնքի կենտրոնն է հանդիսանում:

Թեհրանահայ գաղութը իր կուռ ամբողջությամբ ստեղծվում է 18-րդ դարի կեսերին, երբ Զարիմ խան Ջանդը Նոր Զուղայից 10 տուն հայ քարակոփներ տեղափոխում է Թեհրան եւ բնակեցնում Թեհրանի արվարձան՝ Դուլաբ գյուղում⁴⁹, որտեղ գտնվում է

Թեհրանահայության ամենահին գերեզմանատունը: Թեհրանում արդեն 1768 թ. ձեռնարկվել են Ս.Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցու կառուցումը⁵⁰: Այս եկեղեցին գտնվում է «Քուչե-Արամանե»-ում 9«Գուլար Ղարիբան» եվ «Բազարչե Հազրաթ Աբդուլալիմ»-ի միջատարածքումՕ:

Աղա Մահմեդ խանը 1795-ին Վրաստանից ու Հայաստանից բերած գերինների մի մասին բնակեցնում է Թեհրան⁵¹: Ղարաբաղի նահանգից եւս 5 տուն⁵² հայ գաղթեցվում է Թեհրան եւ տեղաբաշխվում Դարվապե Ղազվին թաղամասում, ուր թիֆլիսահայ երկու գերդաստան էին բնակություն հաստատել՝ Հովսեփյաններն եվ Ստեփանյանները: Սույն թաղի նախկին մատուռը՝ Ս.Գեվորգը 1790-95 թթ. կառուցվել է գլխավորապես այս երկու ընտանիքների ծախսերով եվ որը 1882-ին ընդարձակվել է:

Ֆաթալի շահի գահակալության օրոք երկրի պանապան շրջաններից հայեր սկսեցին փոխադրել Թեհրան, շահի հրամանով Նոր Զուլայից, Թավրիզից հայ ահրեստավորներ են բերվում մայրաքաղաք⁵³: 19-րդ դարում հայերը գլխավորապես Շահ-Աբդուլ Ալիմ թաղամասում էին բնակվում, սակայն Դարվապե Ղազվին թաղամասի եվ քաղաքի պանապան մասերում եվս հայեր էին բնակվում: Նրանք աստիճանաբար հիմնվում էին նաեվ Դարվապե Դովլաթում, Հասան Աբդուլ եւ Թեհրանի այլ շրջաններում⁵⁴:

Այսպիսով, Թեհրան քաղաքի պարգացմանը պուգահեռ երկրի տարբեր մասերից սկսեց հայերի հոսքը դեպի Թեհրան: Այս երեվույթի հիմքում է նաեվ գյուղերի աստիճանաբար քայքայման պատճառը: Բազմաթիվ հայ

շինականներ Թեհրան էին գալիս աշխատանք գտնելու հույսով:

1918–1921 թթ. քաղաքի հայ բնակչությունն ավելացավ ի հաշիվ միջագետքի ու Վան–Վասպուրականի փախստականների եվ Կովկասի բնիկների⁵⁵:

Հայ ընտանիքների հոսքը Թեհրան իրագործվել է ի հաշիվ գաղութի հին կենտրոնների՝ Թավրիզի, Ղարադաղի, Նոր Զուղայի, Համադանի, Ռաշտի, Էնդեղի, Ղազվինի, Սպահանի գավառի, Բուրվառի, Գյաւիլա, Բյամարա եվ Բյապալ շրջանների հայկական բնակչության, ինչպես նաեւ Ղարաղանի շրջանի: Թեհրանահայության թիվը տարբեր տարիներին եղել է⁵⁶.

1851 թ.	31	մարդ
1857 թ.	551	մարդ
1871 թ.	750	մարդ
1880 թ.	1177	մարդ
1903 թ.	1450	մարդ
1914 թ.	2905	մարդ
1922 թ.	3447	մարդ
1944 թ.	25000	մարդ
1947 թ.	36000	մարդ
1950 թ.	39150	մարդ
1953 թ.	41850	մարդ
1956 թ.	57000	մարդ
1959 թ.	65000	մարդ
1978 թ.	110000	մարդ
1993 թ.	80000	մարդ

1898 թվականին հայերի մի մասը բնակվում էր արվարձաններում:

1. Վանաք գյուղ՝	35	ընտանիք
2. Դառուս գյուղ՝	12	ընտանիք
3. Լաշկարաք գյուղ՝	6	ընտանիք
4. Թալով գյուղ՝	7	ընտանիք
5. Գյալանդովաք գյուղ՝	11	ընտանիք
6. Հասանաբադ գյուղ՝	12	ընտանիք
7. Թիղստան գյուղ՝	1	ընտանիք
8. Ղոլհաք գյուղ՝	2	ընտանիք
9. Դավուդիե գյուղ՝	4	ընտանիք
10. Խորդուն գյուղ՝	15	ընտանիք
11. Մանսուրաբադ գյուղ՝	30	ընտանիք
12. Բումեհեն գյուղ՝	11	ընտանիք ⁵⁷ :

Դեպի Թեհրան գաղթականների հոսքի բնական պատճառներից բացի, կար նաեվ մի կարեվոր հանգամանք:

Համաձայն Խորհրդային Հայաստանի կառավարության առաջարկության եւ Խորհրդային Միություն 1945 թվականի նոյեմբերի 21-ի որոշման⁵⁸, թույլատրվեց 30.000

հայերի ներգաղթը Իրանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումանիայից, Լիբանանից եվ Սիրիայից դեպի Հայաստան⁵⁹: Այդ թվին հիշյալ երկրների ավելի քան 130 հազար հայեր դիմեցին Հայաստան մեկնելու համար, որոնցից 50 հազարը հաջողեց հայրենիք մեկնել, այդ թվում՝ 20597 հոգի Իրանից⁶⁰:

1946 թ. մայիսի 10-ին Թեհրանից Խորհրդային Հայաստան մեկնեցին 11 ուսանող-ուհիներ, Աբիկ Ավագյանը, Լյուսիա Առաքելյանը, Հովհ.Բադալյանը, Մանուկ Բարսեղյանը, Համլետ Եգանյանը, Ալբերտ

Հայրապետյանը, Վաչիկ Հասրաթյանը, Սմբատ Ղազարյանը, Երվանդ Մանարյանը, Հրայր Մովսիսյանն ու Լուիկա Հովհաննիսյանը⁶¹:

Առաջին կարավանով Թեհրանից Խորհրդային Հայաստան մեկնող հայերի անվանացանկը հայտարարվեց 1946 թ. հունիսի 29-ին⁶²:

Թեհրանից առաջին կարավանները շարժվեցին մեքենաներով 91946 ը. օգոստոսի 11-ինՕ եւ գնացքով 9օգոստոսի 12-ինՕ: Կայարանում հավաքվել էին շուրջ 10 հազար հայեր⁶³:

1947 թվականին եվս 35401 եվ 1948 թվականին մոտ 10.000 հոգի տարբեր երկրներից, այդ թվում եվ Իրանից, Հայաստանի գաղթեցին⁶⁴: Առկա բավմաթիվ դժվարությունների պատճառով 9երկրում ստեղծված քաղաքական իրադրության, բնակարանի եւ աշխատանքի անբավարարության հետեվանքովՕ ներգաղթը ժամանակավորապես դադարեցվեց:

Հայ գյուղական բնակչության հոսքը Թեհրան առանձնապես ուժեղ էր 1946-47 թթ.: Նրանց մեծ մասը այն գյուղացիներն էին, որոնք չէին հասցրել ներգաղթել Խորհրդային Հայաստան: Այսպիսով, հայրենադարձության ժամանակավոր դադարեցման հետեվանքով նրանք բնակություն հաստատեցին Թեհրանում եւ տեղավորվեցին Բեհջաթաբադ, Յուսեֆաբադ, Ղեզել-Ղալե, Հեշմաթիե, Մաջիդիե, Վահիդիե, Զարքեշ եւ Նարմակ քաղաքամասերում: Ներգաղթը տարբեր երկրներում կազմակերպվում էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հատուկ ներկայացուցիչների, եվ Խորհրդային Միության դեսպանատների միջոցով: Այսպես, 1946 թ. մարտի 31-ին այդ նպատակով

Թեհրանում կազմվեց «Իրանի հայերի ներգաղթի օժանդակող կենտրոնական կոմիտե»։ Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝ Մարտիրոս Մելքոնյանը, Ռուբեն Զալանթարը եւ Ռուբեն Ղազարյանը Թեհրան ժամակեցին⁶⁵։ Իրականում հենց սրանք էին, որ տեղի հայերի հետ միասին կազմավորեցին հիշյալ կոմիտեն, որի նախագահն էլ ընտրեցին Թեհրանի բարերարներից՝ Ռոման Իսայեվին։ Կոմիտեի մյուս անդամներից էին Իրանա-հնդկաստանի թեմի առաջնորդ, եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանը (պատվավոր նախագահ), Հայկ Գարվաշը (փոխնախագահ), Աշոտ Խանջարյան եւ Ղազար Սիմոնյանը⁶⁶։ Կոմիտեն գտնվում էր Նադերի (այժմ Զոմահուրի է էսլամի) պողոտայի Հոմայուն փողոցում⁶⁷։

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հայրենադարձության գծով լիակոր Ռ. Զալանթարը բարձր գնահատեց Ռոման Իսայեվի, հայրենադարձության կոմիտեի, նրա վանական բաժանմունքների ու բոլոր ենթակոմիտեների կատարած անձնվեր աշխատանքը, ինչպես նաեւ «Աշխատանք» եւ «Վերածնունդ» օրաթերթերի, Թեհրանի «Մշակույթ» երիտասարդական ընդհանուր միության մյուս կազմակերպությունների եւ անդամների նվիրվածությունը հայրենադարձության գործին⁶⁸։

Սակայն այդ գործնապես խոչնդովում էր նաեւ հետաադիմական որոշ ուժերի ակտիվ գործունեությամբ։ Այսպես, Թաւրիպի շրջանի Գյուրջի գյուղի բնակիչների անունից 1946 թ. Իրանի վարչապետ Ղազամ-օլ-սալթանեին եւ Խորհրդային Միության դեսպանությանը կեղծ հեռագիր է ուղարկվում, որտեղ

ասւած էր, «Իրանահայերը չեն փափագի Հայաստան գնալ, քանի որ իրենք ծնվել են իրանում եվ կսիրեն նրան»⁶⁹։ Հիշյալ գյուղի բնակիչները տեղեկանալով այդ հեռագրի մասին, սովետական դեսպանին են դիմում մի հայտարարությամբ. «Խոր ցաւով իմացանք, որ չորս հոգու ստորագրությամբ գրգռիչ հեռագրեր ուղարկւած են վարչապետին եվ սովետական դեսպանատուն։ Մենք բոլորս սրտանց հաղորդում ենք, որ վաղուց երազել ենք ներգաղթել դեպի մայր հայրենիք։ Մենք ամբողջ գյուղով դիմել ենք ներգաղթի կոմիտեին, առաջին հերթին եվ մեր ծախսերով ձանապարհվելու Հայաստան։ Մենք բոլորս հավատացած ենք որ մեզ չէք մերժի սովետական Հայաստան ներգաղթելու»⁷⁰։

1958 թւին անհատական հրաւերներով մշտական բնակություն հաստատելու նպատակով 10-ից ավելի ընտանիքներ վերադարձան սովետական Հայաստան⁷¹։

Ավելի քան մեկ տասնեակ 91950–1961 թթ.Օ տարիների ընթացքում անհատական հայրենադարձության փորձը ցույց տվեց, որ այդ եղանակով բնավ հնարավոր չէ բավարարել ստացվող բազմաթիվ խնդրանքները։ Ուստի խորհրդային Հայաստանի կուսակցական ու պետական ղեկավար մարմինների միջնորդությամբ ՍՄԿԿ կենտկոմը եվ ՍՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը 1961 թ. օգոստոսի 12-ին որոշում ընդունեցին նոր վանգվածային հայրենադարձության մասին⁷²։

Այդ որոշումը, որպես կարեվոր քաղաքական միջոցառում, լայն արձագանք գտավ սփյուռքում։

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրանում հայրենադարձության փաստը ուներ լուրջ խոչընդոտներ։ Այնտեղ 1953 թ. տեղի ունեցած հակադեմոկրատական

հեղաշրջումից հետո, երբ իսպառ վերացան առաջադիմական կուսակցություններն ու կալմակերպությունները, եվ ստեղծված ռեակցիոն վարչակարգը հակախորհրդային դիրք գրավեց, իրանական իշխանությունները համաձայնելով հայերի վանգւածային հայրենադարձությանը, այնուհանդերձ բազմաթիվ խոչնդոտներ էին հարուցում: Երբ հայրենադարձությունը նոր փուլ նախապատրաստելու նպատակով Իրան ժամանեցին ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչները, իրանական իշխանությունները անհիմն կերպով ձգձգում էին այդ հարցերի լուծումը: ՀԽՍՀ ներկայացուցիչներին չէին թույլատրում մեկնել այն քաղաքներն ու շրջանները, ուր հայեր էին ապրում, ձգձգում էին հայերի փաստաթղթերի ձեվակերպումը⁷³, ենթարկում էին հարցաքննություննարի, եվ այլն:

Անկասկած է, որ այդ գործում որոշակի դեր էին կատարում Թեհրանում ամերիկյան դեսպանության աշխատակիցներն: 1952 թ. հրատարակված մի գրքույկում հայրենադարձությունը չարագործությունն եվ աղետ է համարվում⁷⁴:

Թույլտվություն ստացած հայերը անվտանգության մարմինների կողմից ենթարկվում էին խտրականության եվ հետապնդումների, եվ պարտադրվում էին սահմանափակ ժամկետում՝ հեռանալ Իրանի սահմաններից: Այդ էր պատճառը, որ նախատեսված 3000,-ի փոխարեն 1962 թ. հայրենադարձվեց ընդամենը 53 մարդ⁷⁵:

Չնայած այդ ամենին, խորհրդային դեսպանատան հետեվողական ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց Իրանից

վերադարձնել մեծ թվով հայերի: 1962–1967 թթ. ընթացքում Իրանից հայրենիք վերադարձավ 2699 մարդ⁷⁶: Ուրեմն 1922–1962 թթ. ընթացքում իրանահայ ներգաղթողների թիվը շուրջ 45.000 մարդ էր հաշվվում⁷⁷, եվ 1962–1982 թթ. ընթացքում Իրանից հայրենադարձվեցին 24283 մարդ⁷⁸:

Ներկայիս, թեհրանահայությունը Իրանի հայ բնակչության առավել զանգվածային մասն է կազմում: Մեծ թվով հայեր հեռացել են Երկրից նաեվ 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից յետոյ⁷⁹:

Ա. - գ. Թեհրանահայության դերն Իրանի քաղաքական կյանքում

Ինչպես նախապես հիշեցինք, Իրանում հայերը եղել են դեռելվա մ.թ.ա. 6–րդ դ.: Դրանք հիմնականում հայկական զորամասեր էին, որոնք վասալական պարտավորություն էին կատարում՝ ծառայելով Աքեմենյան պետականությանը: Թերեվա մ.թ.ա. 7–րդ դ. 9605թ.Օ Պարույր Սկայորդին օգնեց Մարաստանի Կիաքսարին՝ Ասորեստանի կործանման համար⁸⁰: Հիշատակելի է, որ Տիգրան Երվանդյանը եղել է Կյուրոսի մերձավոր, որսակից ընկերը⁸¹: Դարեհ Ա Վշտասպյանի գահակալության ժամանակ (մ.թ.ա. 522–486 թթ.) եվ մինչ նա կամրապնդեր իր գահը, մի շարք երկրներ դուրս էին եկել Աքեմենյանների հպատակությունից եվ ապստամբության դրոշ պարզել: Ապստամբ երկրների թվում էր եվ Հայաստանը: Աքեմենյանների դեմ ընդվզած հայերին ճնշելու համար ուղարկված պարսից զորաբանակները ստիպված են եղել մի քանի ամիսների ընթացքում մղելու հինգ

Ճակատամարտ՝ երկուսը պարսիկ զորավար Վահումիսայի, իսկ երեքը՝ հայ զորավար Դադարշիշի հրամանատարությամբ: Վերջինս ապստամբ հայերի դեմ ճակատամարտեր մղեց հետեվյալ վայրերում. Հայաստանի Զուլա ավանի մոտ՝ 521 թ. մայիսի 21-ին, Հայաստանի Տիգրա ամրոցի մոտ՝ 521 թ. մայիսի 31-ին, Հայաստանի Ույամա ամրոցի մոտ՝ 521 թ. հունիսի 21-ին⁸²: Սակայն նման հայ ապստամբներին վերջնական ընկճել չէր հաջողվել⁸³: Հետագայում հայերը իրենց դերն են ունենում պարսկական բանակում՝ օրինակ, մ.թ.ա. 480 թ. Հունաստան արշաված Քսերքսես արքայի բանակում կար նաեւ հայկական զորամաս⁸⁴:

15-րդ դարի երկրորդ կեսին Իրանի Աղ-Ղոյունլու իշխան Ուլուն Հասանը օսմանցիների դեմ միացյալ ճակատ կազմելու նպատակով, 1496 թ. Իտալիա է ուղարկում իր հավատարիմ սպասավոր եվ պաշտոնյա հայազգի խոջա Միրաքին 9Մուրադ կամ Միրաթ⁸⁵: Նա 1470 թ. փետրվարին հասնում է Վենետիկ եվ բանակցության նստում Վենետիկի հանրապտության հետ: Ապա տեսակցություն է ունենում Հռոմի Պապի եվ Նեապոլի թագավորի հետ:

Շահ Աբբաս մեծի օրոք հայերը չափավանց նշանակալից դեր են ունեցել երկրի քաղաքական եվ պինվորական կյանքում, նրանցից կարելի է հիշել մի քանիսին: Շահը դափանափոխ քրիստոնյաներից ստեղծում է 15.000 հոգանոց հեծելազոր, որի կարեվորագույն մասն էին կազմում հայերը: Այսպես, նրանք ստրուկներ եվ առաներ էին եվ «Ղոլ» էին կոչվում, նրանց հրամանատարը Ղոլար-Աղասի էր անվանվում: Շահ Աբբասի ամենանշանավոր սպարապետ

եվ Ղուլլար-Աղասին էր հայապգի Ալլահվերդի խանը, որ Շահի կողմից շատ սիրված եվ հարգելի անձնավորություն էր: Նա նշանակվեց Ֆարս նահանգի իշխանաց իշխան («Ամիր-օլ-Օմարա») եվ ընդհանուր պորթի սպարապետ 91595 թ.Օ, ապա Զուբիլոյե նահանգն էլ անցավ նրա իշխանության տակ: Այնուհետեվ մինչեվ 1601 թ. Լարի մարզի եւ Օմմանի ծովափնյա շրջանների ու Բահրեյն կղզու իշխանությունն ստացավ⁸⁶:

Ալլահվերդի խանի մահից հետո, Շահը Ֆարս նահանգի իշխանաց իշտանությունը հանձնեց նրա անդրանիկ որդուն՝ Էմամ-Ղուլի խանին, որը Լարեստանի կառավարիչն էր, իսկ մյուս որդուն՝ Դավուդ խանին նշանակեց Ղարաբաղի իշխանաց իշխան⁸⁷:

Մյուս հայապգի գործիչներից էր երեվանցի Ղարչղայ խան Ղուլլար-Աղասին: Նրան իր ցուցաբերած քաջագործությունների եվ հավատարմության պատճառով, նշանակեցին երկրի սպարապետ, Ատրպատականի եվ Խորասանի իշխան եվ իր մահից հետո Խորասանի նահանգապետությունը հանձնեցին նրա որդուն՝ Մանուչեհր խանին⁸⁸:

Յուսեֆ խանը վերոհիշյալ Ղարչղայ խանի մտերիմ ընկերներից, Շիրվանի իշխանից իշխանն էր: Շահ Աբբասը հաճախ սիրալիր կերպով երկուսին միասին իր մոտ էր կանչում⁸⁹:

Շահ Աբբասը բոլոր դեսպանական այցերին եվրոպական եւ արեվելյան երկրներ, օգտագործում էր հայերին, բարձր գնահատելով նրանց գիտելիքները տվյալ երկրի մասին: Օրինակ Նոր Զուղայի քաղաքապետներ (քաղաքապետներ) Խոջա Նավար եվ Խոջա Սաֆրապը «Թագավորի խորհրդականներն» էին⁹⁰:

Նա հաճախ հայերից էր ընտրում իր դեսպաններին, օրինակ, Հակոբ Մարգարյան Ամեդեցի (1547 թ.)⁹¹, առեվտրական դեսպաններ ջուղայեցիներ Մարտիրոս, Տեր-Գաբրիել եվ Գալաբեկ⁹²: Խոջա Սաֆարը Շահի դեսպանն էր Վենետիկում (1610 թ.)⁹³, եվ Յաղուբը (Հակոբ) Լեհաստանում ու Գերմանիայում (1616 թ.)⁹⁴, իսկ Շահ Սեֆին 1640 թ. Միրզա Մուսաբեգ անունով մի հայի Վարշավա է ուղարկում ⁹⁵:

Նադիր Շահ Աֆշարը (1688-1747 թթ.) մի խումբ հայերի, հակառակ իրենց կամքի, գաղթեցրեց Խորասան նահանգը, որպեսզի աջակցեն այդ շրջանի առեվտրի վարձացմանը: Մի խումբ հայեր ներգրավեց իր բանակում⁹⁶: Թուրքերի դեմ Նադիր Շահի պայքարում նրան դաշնակցել են Արցախի, Սյունիքի, Այրարատի հայերը⁹⁷:

Հայասեր Բարիմ Խան Զանդից (1699-1779) հետո Աղա Մահմեդ խան Ղաջարն (1742-97 թթ.) է գահակալում: Սա եվս իր բանակում ուներ մեծ թվով հայեր, որոնք գլխավորապես ծառայում էին որպես թնդանոթաձիգներ⁹⁸:

Ղաջարների (Կաջարների) հարստության տիրապետության նախնական ժամանակաշրջանում, նրանց ծառայել են բավմաթիվ հայեր, օրինակ, գեներալ Դավիթ Խան Սագինյանը, Ֆաթալիշահի ժամանակ Իրանի վորաբաժանումների հրամանատարն էր Ֆարս եւ Սպահան նահանգներում⁹⁹, Խուդադ-խան Էրմենին (1781-1847), որը 1831-ից ստացել է խանության տիտղոս, դարձել Խոյի, Արդաբիլի, Ուրմիայի, Բերմանշահ եւ Իրաքի հրամանատար, 1844 թ. Թավրիզի կուսակալ¹⁰⁰,

Կուլամ-Հյուսեյն խան Ֆաթալիշահի եվ հայուհի Խորիշանի (շահի 57-րդ կնոջ) դստեր՝ Մահ-Բեգումի ամուսինը. եղել է Իրաքի մարզպանի տեղապահ, 1824-ից սպարապետ¹⁰¹: Մուսիս խան (18-րդ դ. երկրորդ կես - 1820 կամ 1821) ռազմական գործիչ, թնդանոթաձիգների գլխավոր, ծառայել է Աղա Մահմեդ խանի եւ Ֆաթալիշահի ժամանակ, մասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի, թաղված է Ղազվինի հայոց եկեղեցու բակում¹⁰²: Յուսուֆ-խան Ամիր Թոփխանն Գոլոյենց (ծն. 1783-85) ռազմական գործիչ, 19-րդ դարի Իրանի պատմության ականավոր դեմքերից էր¹⁰³:

Ղաջարների (կամ Կաջարների) հարստության տիրապետության ժամանակ բազմաթիվ իրանահայեր ծառայել են պետական եվ արքունական շրջանակներում: Թեեվ նրանց մեծամասնությունը թեհրանահայեր չեն եղել (Աղա Մահմեդ խանի կողմից Թեհրանը երկրի մայրաքաղաք հայտարարելուց հետո մինչեվ 20-րդ դարի սկզբները, հայ բնակչությունը այդ քաղաքում, ինչպես ցույց տվեցինք՝ նախորդ բաժնում, վզայլի թիվ չէր ներկայացնում)՝ սակայն իրենց պարտավորության բերումով հաստատված են եղել Թեհրանում: Ստորեվ ժամանակագրական կարգով ներկայացնում ենք նրանց.

1. Մարգար խան Դավիթխանյան. Ֆաթալիշահի գործակալը 1804-1848 թթ.¹⁰⁴:

2. Միր Դավիթ Մելիք Շահնապարյան. Նրա մասին կենսագրական նյութերը պակասում են, սակայն գիտենք, որ 1816 թ. որպես դեսպան մեկնում է Փարիզ: Թագաժառանգ Աբբաս Միրզան նրան Կ. Պոլսի ճանապարհով Պետերբուրգ է ուղարկել, ուսու-իրանական

սահմանային վեճերի կապակցությամբ, ցարական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու: Կ. Պոլսի ճանապարհն ընտրելու պատճառն այն էր, որ Աբբաս Միրզան ցանկանում էր ուղղակիորեն բանակցել Պետերբուրգի հետ, սակայն Կովասում գտնվող ռուս իշխանությունները Իրանի դեսպանին թույլ չէին տալիս Ռուսաստան անցնելու: 1826 թ. հոկտեմբերի 7-ին Միր Դավիթն Աբբաս Միրզայի պատկերով մի նամակ է գրում Ավստրիայի իշխան Մտտերնիխին եվ նրանից խնդրում է, որ Իրանի շահերը պաշտպանի¹⁰⁵:

Կ.Պոլսում նա բանակցում է ռուս դեսպանի հետ. նրան տեղեկացնում են, որ բոլոր բանակցությունները պիտի վարել Վրաստանի փոխարքայի հետ¹⁰⁶: Թեհրանի սուրբ Թադեոս Բարդուղիմեոս եկեղեցու բակի շիրմաքարերից մեկի վրա գրված է «Ասպետ Մելիք Շահնապարեան, հանգեալ 1853 ապրի 30»:

3. Յուսուֆ խան (Ծառուր կամ Մինաս Մայինյանը): Ծնվել է 1781-9820-ին Թիֆլիսում: 1792 թ. գերեվարվել է պարսիկների կողմից, եղել է պետական գործիչ եւ Ֆաթհալի Շահի խորհրդատուն: Նա գաղտնի պահել է քրիստոնեությունը: Մահացել է 1824-ին: Մահից հետո սպարապետության պաշտոնն անցել է որդուն՝ Կուլամ-Հյուսեյնին¹⁰⁷:

4. Յուսուֆ խան, թնդանոթաձիգ, ծնվել է Թիֆլիսում, արցախցիների ընտանիքում: 1795 թ. Աղա-Մահմեդ խանը նրան բերել է Իրան եվ Թեհրանում նրան հանձնել թնդանոթաձուլման գործը: Մահացել է Թեհրանում¹⁰⁸:

5. Դավիթ խան Դավթյան. Ծնվել է 1786 թ. Կարբիում: Տիրապետել է հայերեն, պարսկերեն,

իտալերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, թուրքերեն լեզուներին: Եղել է հյուպատոսը Ջմյուռնիայում, Վիեննայում եվ Պետերբուրգում: Մահացել է 1850 թ.¹⁰⁹:

6. Զոհրաբ-խան Խալն Շահրիար. Ծնվել է 1786-87 թ. Թիֆլիսում: Սմիրջանյան ընտանիքում, 1795 թ. գերեվարվել է Աղա Մահմեդ խանի ժամանակ: Եղել է Շահի սենեկապետ: Ամուսնացել Ֆաթհալի Շահի դստեր՝ Փաշա խանումի հետ: Եղել է արքունի գանձապահ¹¹⁰:

7. Զոհրաբ խան Վարդ Պատրիկենց. Ծնվել է Թիֆլիսում, գերեվարվել է Աղա Մահմեդ խանի արշավանքների ժամանակ: Եղել է Իրանի արքունի գանձապետ: Մահացել է 1850 թ.¹¹¹:

8. Ժան Դավութ խան 9Հովհաննես ԴավթյանՕ. Ծնվել է Ջմյուռնիայում, եղել է դիվանագետ, պարգեվատուրել է պարսկական եվ եվրոպական վանապան շքանշաններով: Մահացել է 1865 թ.¹¹²:

9. Սեթ խան Աստվածատրյան. Սեթխանյան կամ Աստվածատրյան 9կամ ԱսատրյանՕ Այս գերդաստանի ավագ՝ Սեթ խան Աստվածատրյանը 9Սեդդի ԲեյգՕ ծնվել է Բուշեհրում: Նա իր մայրենի լեզուն սովորում է ծննդավայրի հայկական եկեղեցում: 13 տարեկանում մեկնում է Հնդկաստանի Բոմբեյ քաղաքը ուսանելու: Ավարտելով ուսումը Իրան է վերադառնում եվ անցնում պետական աշխատանքի: Նա Թեհրանում դարձավ արքունիքի պաշտոնյա, ապա 1810 թ. Իրանի պետությունը նրան ուղարկում է Լոնդոն: Որպես Միրզա Սալեհ Շիրազի խորհրդատու, երկրորդ անգամ Լոնդոն է մեկնում:

1828 թ. Մեթ խանը Ֆաթհալի Շահի կողմից ներկայացավ Օսմանական Սուլթանի

մոտ¹¹³: Նա մի շարք աշխատանքներ կատարեց Ատրպատականում, եվ վայելում էր, թագաժառանգ Աբբաս Միրվաչի սերը: Նրա վավականները՝ Էսքանդար խան եվ Սամսոն խանը եվս պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին¹¹⁴:

Սեթ խանը վախճանվեց 1842 թվականին Թեհրանում:

10. Մանուշար խան Էնոկոլոպյան-Մամիկոնյան 9Շամսօլ-դովլեՕ.

Ղարար հարստության հիմնադիր Աղա Մահմեդ խանը 1795-1797 իր կովկասյան արշավանքից հետո մեծ թվով հայեր է բերում Իրան, Էնոկոլոպյան ազնվատոհմ ընտանիքը նույնպես նրանց մեջ էր: Նրանք իրենց հինգերորդ պապի անունով՝ Զոհրաբյան էին կոչվում: Իսկ Էնոկոլոպ վրացերեն նշանակում է «գիտության շտեմարան», 9Զոհրաբի գիտական հաբավի պատճառովՕ:

Մանուշեհր 9կամ ՄանուշարՕ խանը 8-10 տարեկանում է Իրան բերվում 91795 թ.Օ. նրա մասին կենսագրական տվյալները լրիվ չեն, սակայն նրա գլխավոր գործունեությունը սկսում է 1837 թ.: Այդ թվականին Բասրան ապստամբել էր Իրանի դեմ: Մանուշեհր խանը 40.000 զինվորների գլուխն անցած, հաջողությամբ վսպում է ապստամբությունը: 1840-47 թթ. լինում է Սպահանի նահանգապետ, հայազգի Խոսրով Տեր-Սամվելյանից հետո: 9Ֆաթհալի, Մահմեդ եվ Նասրեդդին շահերի ժամանակՕ: Նա կատարել է շինարարական բարեփոխական լայն գործունեություն եվ վախճանվել է 1847 թ. փետրվարի 9-ին: Թաղված է Ղում քաղաքում: Նրա գերեզմանը վարդարել է իշխան Դավիթ Մելիքովը, Մանուշար խանի քրոջ որդին¹¹⁵:

11. Աղապար խան Էնոկոլոպյան. Նա Մանուչար խանի եղբայրն է, ծնված 1807 թ. Թիֆլիսում: 9նրանց ծնողները Աղա Մահմեդ խանի արշավանքից հետո, մնացել էին Թիֆլիսում¹¹⁶Օ: Աղապարն անցնելով Իրան, իր եղբոր աջակցությամբ Վրաստանում է տարբեր պաշտոններ: Եղել է հյուպատոս Թիֆլիսում, Վանում, Կարինում, Հին Բայազետում եվ այլտեղերում¹¹⁷:

12. Միրզա Գեորգ խան Էնոկոլոպյան. նա Մանուչար խանի եղբորորդին էր, լավ կրթված եվ մասնագետ մեքենագիտության եվ ճարտարապետության բնագավառներում: 1847 թ. Սպահանի նահանգապետ նշանակվեց Մանուչար խանից հետո¹¹⁸:

13. Սողոսոն խան Էնոկոլոպյան (Սահամոլոգով). Նա Գեորգ խանի եղբայրն է եվ Իրանի պետական կյանքի մեջ ծանոթ էր Սոլեյման խան անունով:

Նա Թիֆլիսից կամովին եկել էր Իրան եվ գործակցել իր հորեղբոր՝ Մանուչար խանի հետ: Եղել է նահանգապետ Ֆարսի, Սպահանի եվ Խուլստանի¹¹⁹:

14. Նարիման խան Էնոկոպոլյան-Մամիկոնյան 9ՂափամոսաթանեՕ. Սողոմն խանի մեծ որդին էր, ծնված Թեհրանում: Նա իր տարրական ուսումը ստանալով ծննդավայրում, բարձրագույն կրթության համար մեկնում է Փարիզ: Սովորել է արեւելյան եւ արեւմտյան մի քանի լեզուներ:

Նա վարել է պետական զանազան պաշտոններ, եղել է Կ.Պոլսում Իրանի դեսպանի խոհրդական, 1861 թ. Նասրեդդին շահի թիկնապահ, 1869 թ. Իրանի հյուպատոս Եգիպտոսում: 1895 թ. Իտալիայում, 1882 թ. Իրանի դեսպանը Վիեննայում: Հիշյալ եվ այլ ծառայությունների համար Իրանի կառավարությունից ստացել է

«Շիրոխորշիդ» 9Առյուծ-Արեւօ շքանշան եվ կոչվել Ղաւամոսալթանն 9Պետոթյան նեցուկօ¹²⁰:

15. Զահանգիր խան Օնկոլոպյան-Մամիկոնյան.
Մահամ-օլ-դովլէ՝ Սողոմոնի որդին եվ Նարիմանի եղբայրն էր, ծնվել է 1833 թ. Թավրիսում⁴: Ակնառումեքենագետ ու ճարտարապետ էր: Ուսանել է Եվրոպայում, քաջալերությամբ հորեղբոր՝ Գեորգ խանի: Ապա անցնում զինվորական ծառայության, ստանում է գեներալի աստիճան, ապա դառնում Նասրեդդին Շահի գեներալ ադյուտանտը¹²¹: 1862 թվականին, նա նշանակվում է որպես զինագործարանի պետ եվ որպես հմուտ ճարտարագետ 1882 թ. կարողանում է փամփուշտներ շինել Իրանի բանակի հրացանների համար¹²²: Նրա սույն գործը արժանացավ Շահի ուշադրությանը եվ վերջինս նրան նշանակեց արդյունաբերության նախարար: Նա լուրջ աշխատանք է տարել վառօդաշինության, չթագործության, թղթաշինության բնագավառներում: Նա ուներ ծրագրեր նոր գործարաններ հիմնելու համար, որոնք չիրականացան նրա մահվան պատճառով 1892 թ.¹²³: Զահանգիր խանը Իրանի առաջին արդյունաբերության նախարարն էր: Նրա դին ամփոփեցին Թեհրանի Ս.Գեորգ եկեղեցում:

16. Խոսրով խան Տեր-Սամվելյան. Աղա-Մահմեդ խանի բերած գերիներից էր, ծնված Թիֆլիսում:

Իրան գալուց հետո պետական բարձր պաշտոնների է հասել եվ վստահված էր Ֆաթհալի, Մահմեդ եվ Նասրեդդին շահերի մոտ:

Նա Գիլանում ուներ բազմաթիվ գյուղեր. 1836 թ. Խոսրով խանը Սպահանի նահանգապետ է նշանակվում,

սակայն այդ պաշտոնում է մնում կարճ ժամանակով:

Նրան հաջորդում է Մանուշար խանը եվ նահանգը կառավարում 7 տարի 91840-1847 թթ.Օ:

Խոսրով խանը վախճանվել է 1857 թվականին¹²⁴:

17. Մաթեոս խան Մելիքյան. Ծնվել է 1875 թ. Համադանում: Սովորել է Թեհրանի դպրոցներում եվ Ամերիկյան քոլեջում: Նա տիրապետում էր անգլերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն եվ հայերեն լեզուներին եվ կատարում էր թարգմանություններ: 1910 թ., երբ հիմնվում է ֆինանսների նախարարության տուրքերի վարչությունը, Մաթեոս խանը նշանակվում է տնօրեն: 1921 թ. իր ծառայությունների համար Ահմադ Շահի կողմից պարգևատրվում է Շիրոխորշիդի երկրորդ կարգի շքանշանով:

1936 թ. երբ հայոց դպրոցները փակվեցին Ռեզա Շահի հրամանով, Մաթեոս խանը, որ այդ ժամանակ Թեհրանի հայոց դպրոցի տեսուչն էր, բանտարկվում է եվ 1941 թ. ազատվում. նա մահացել է նույն թվականին¹²⁵:

18. Մովսես խան Խաչատրյան. Ծնվել է Համադանում 1878 թ. հուլիսի 3-ին: Երկու տարեկան էր, երբ ընտանիքի հետ տեղափոխվեց Թեհրան: Ավարտել է «Հայկապյան» եվ Ամերիկյան քոլեջը:

1909-ից պաշտոնավարել է մաքսատանը, որպես կառավարչի օգնական եվ քննիչ: 1914 թ. եղել է Ֆարս նահանգի ֆինանսների տնօրեն, 1916-ին նշանակվել է ընդհանուր տնօրեն Աֆիոնի հիմնարկության, 1920-ից վերահսկել է ծխատոտի, ինչպես եվ ամբողջ Իրանի հարկային վարչությունները: 1921 թ. եղել է Ատրպատականի ֆինանսների ընդհանուր կառավարիչ: Օժանդակել է հայ եվ պարսիկ դպրոցներին¹²⁶:

Պաշտոնավարել է նաեւ որպէս Ֆարս նահանգի ելեվմտի տնօրէն:

1921 թ. Ահմադ Շահի կողմից պարգեւատրուեց Շիրոխորշիդի երկրորդ կարգի շքանշանով:

Նա մինչեւ իր մահը Թեհրանի բարգերծական ընդհանուր միութեան նախագահն էր ու 1921-ից 1933-ը կառավարիչն էր Թեհրանի հայ ակումբի, Մովսէս խանը վախճանվեց 1933 թ. հունվարի 17-ին, Թեհրանում¹²⁷:

19. Միրզա Մելքում խան 9Նապէմ-օլ-դովլէօ. ծնվել է 1833 թ. Նոր Զուղայում¹²⁸: Նրա հայրը Միրզա Յաղուբը հմուտ թարգմանիչ էր ֆրանսերենի եւ ռուսերենի: Նա ուսանում է Փարիզում եւ Իրան վերադառնալով աշխատում է կառավարական թարգմանչի պաշտոնում: 1856-ին մեկնում է Փարիզ եւ 1858-ին վերադառնալով հիմնադրում է հեռագրատուն: 1859-ից մասոնականության գործիչներից է եւ կետրոնի հիմնադիրը, («Ֆարամուշխանէ»): Նասերեդդին Շահը Մելքում խանին աքսորում է Իրաք, ապա Եգիպտոս: Սակայն 1871 թ. ետ է կանչվում եւ 1837-ին որպէս լիպոր դեսպան մեկնում է Լոնդոն մինչեւ 1889 թ.: Նա մասնակցում է 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովին եւ արժեքավոր ծառայութիւն ցուցաբերում Կոտուր քաղաքը օսմանցիներից վերադարձներու գծով¹²⁹: Այդ ծառայութեան համար Շահը նրան շնորհեց «Նալումդովլէ» եւ «Փրանս» տիտղոսները¹³⁰:

Մելքում խանը 1889 թ., հրատարակում է «Կանոն» թերթը (Լոնդոնում): Նա սահմանադրութեան կողմնակիցներից էր: 1898 թ. նշանակվում է Իրանի դեսպան Իտալիայում: 1903 թ. մահանում է Շվեյցարիայում¹³¹:

20. Հովհաննես Մասեհյան (Մոսաբ-եղ-օ-սալթանե).

Ծնվել է 1864 թ. Թեհրանում, ուսանել է տեղի Հայկազյան դպրոցում, ապա Փարիզում քաղաքական գիտություններ, պաշտոնավարել է որպես Շահի թարգմանիչ (1884 թ.), Արտգոծ նախարարության դիվանապետ (1894 թ.), եվ պանական բաժանմունքների եվ արտաքին թղթակցության տնօրեն (1900 թ.), Բեռլինի դեսպանատան խորհրդական (1900-1906 թթ.), Բեռլինի դեսպանատան փոխ-դեսպան (1906-1910)¹³²:

Մասեհյանը 1911 թ. կանչվում է Թեհրան ստանձնելու խնամակալ իշխան Նասր-օլ-Մոլքի դիվանապետի պաշտոնը: 1912-ին¹³³ հակառակ երկրի սահմանադրական օրենքի, որի համաձայն ոչ իսլամներին չէր թույլատրվում դեսպանության պաշտոն ստանձնել, Նասր-օլ-Մոլքի դեսպան Բեռլինում (1912-1916 թթ.)¹³⁴: 1927 թ. հարավային իրանահյուսության կողմից ընտրվեց Իրանի խորհրդարանի պատգամավոր եվ շուտով կառավարության կողմից նշանակվեց է Իրանի դեսպան Լոնդոնում:

1929 թ. Հով. Մասեհյանը նշանակվում է Իրանի անդրանիկ դեսպան Թոքիդում: Սակայն Ճապոնիայի կլիման աննպաստ ազդացություն է թողնում նրա վրա եվ Իրան վերադառնալին, Խարբինում, 1931 թ. նոյեմբերի 19-ին վախճանվում է: Նրա դին Թեհրան է հասնում 1932 թ. մարտի 31-ին եվ ամփոփվում Վանագի հայոց եկեղեցու բակում¹³⁵:

Իր պետական մակարդակի գործունեությանը պուգահեռ նա մնում էր բարձր մակարդակի մտածողության տեր մարդ: Նրա հետաքրքրության

շրջանակները բազմաբնույթ էին: Այդ թվում նա կատարել է Շեքսպիրի ստեղծագործությունների թարգմանությունները (աւելի քան 16 հատոր), որոնք անգերազանցելի էին մինչ օրս եվ թարգանչական արվեստի լավագույն նմուշներից են:

21. Եփրեմ խան Դավթյան (Ասիրբեկյան). ծնվել է 1868 թ. Գանձակի Բարսում գյուղում¹³⁶, եղել է հայ ֆիդայի եվ 1905-11-ի իրանական հեղափոխության գործիչ: 1880-ական թթ. վերջերին միացել է Արեվմտյան Հայաստանի հայդուկային խմբերին: 1890-ին Սարգիս Կուկունյանի¹³⁷ խմբի արշավանքին մասնակցելու համար ձերբակալվել է աքսորվել Սիբիր (1892), ապա Սախալին: 1896-ին փախել է աքսորից, անցել Իրան¹³⁸, որտեղ հարել է դաշնակցությանը: Զինվորագրվել է իրանական հակաֆեոդալական բուրժուական հեղափոխությանը՝ դառնալով նրա ականավոր կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկը: Երբ գրավվեց Ռաշտը, Եփրեմը նշանակվեց Գիլանի ոստիկանության պետ¹³⁹, իսկ Թեհրանի գրավումից հետո (1909-ի հուլիսի 10) նշանակվում է Թեհրանի եվ շրջանի պաշտպանության ուժերի հրամանատար եվ ոստիկանության պետ¹⁴⁰: Նրա կապը դաշնակցության տեղական օղակների հետ հետզհետե թուլանում է եվ նա կապվում է կուսակցական բարձրագույն մարմնի հետ ժնեվում¹⁴¹:

Եփրեմը զոհվեց Համադանի մոտ, Սուրջիեի ճակատամարտում եվ թաղված է Թեհրանի Հայկազյան ԶԴավթյան Օ դպրոցի բակում: Եփրեմի զինակիցներից էին Արշակ Գավաֆյանը 9Զեռի, 1863-1916¹⁴², Պետրոս խան Մելիք Անդրեասյանը 91879-1912¹⁴³, Աբրահամ խան Հովակիմյան 91877-1963¹⁴⁴, եվ ուրիշներ:

22. Ամիր Թուման Մարտիրոս խան. Կոպակների
վորամասերի շտաբի պետ¹⁴⁵,

23. Գնդապետ Գրիշա. Եփրեմ Դավթյանի զինակիցը
Իրանի սահմանադրական հեղափոխության ժամանակ եվ
Թեհրանի ոստիկանության հրամանատար¹⁴⁶:

24. Դոկտոր Ալեք Աղայան. Եփրեմի մտերիմ
զինակիցներից. Եփրեմը նրան նշանակեց ոստիկանության
ֆինանսների վարչության տնօրեն: Նա Իրանի առաջին
իրավաբաններից էր եվ ապահովագրության
հիմանդիրն¹⁴⁷:

25. Հովսեփ Միրզայան. Ծնվել է 1868 թ.
Համադանում: Երեք անգամ ընտրվել է Իրանի
պատգամավոր, 2-րդ նստաշրջանին 1910-11 թթ., 3-րդ
նստաշրջանին 1915 թ. եվ 4-րդ նստաշրջանին 1923 թ.:
Եղել է ֆինանսական նախարարության պաշտոնյա
1900-ից, իսկ 1927-ից Իրանի ֆինանսների լիազոր
կառավարիչ՝ դոկտոր Միլիսպոյի հատուկ օգնական:
Եվրոպական եվ իրանական գրականությունից կատարել է
թարգմանություններ: Մահացել է 1935 թ. Թեհրանում¹⁴⁸:

26. Գասպար Իփեկյան. Ծնվել է 1883 թ. Կ.Պոլսում:
1916-17 թվին Թեհրանում Սեյեդ Զիա Էդդին
Թաթաթաթի հետ աշխատակցում է նրա «Ռազմ»
թերթին:

1919 թ. նշանակվում է որպես ընդհանուր քննիչ
Իրանի կրթական նախարարությունում: Սեյեդ Զիան, 1921
թ. պետական հեղաշրջումից հետո, Գասպար Իփեկյանին
նշանակում է Թեհրանի քաղաքապետ¹⁴⁹: Նա մահացել է
1952 թ. մարտի 27-ին Բեյրութում:

8

8

8

Մոհամեդ Ռեզա Շահ Փահլավիի գահակալության

շրանում հայերը շարունակել են գրավել պետական բարձր դիրքեր, այսպես՝ ճարտարագետի Զավեն Սիմոնյան Թքաղաքաշինության նախարարի օգնականՕ, տիկ.Էլիզ Դավարյան Թոեղեկատվական եվ պրոսաշրջակային նախարարության արարողությունների վարչության գլխավոր տնօրենՕ, դոկտ.Սուփեկյան Թոողջապահության նախարարի օգնականՕ, Անդրանիկ Ավանեսյան ԹԹԵհրանի քաղխորհրդի շինարարական կոմիտեի պետՕ¹⁵⁰:

1980-88 թվականների իրանա-իրաքյան պատերազմին իրանահայերը աշխուժորեն մասնակցեցին: Պատերազմի առաջին նահատակ Վինվորն էր, թեհրանաբնակ Զորիկ Մուրադյանը¹⁵¹, այնուհետև հայերն ունեցան տասնյակ նահատակներ: Իրանի իսլամական պետության ղեկավարներն ու պարսիկ ժողովուրդը բարձր գնահատեծ հայության ցուցաբերած մասնակցությունն ու անձնավորությունը:

Իրանահայերը բավմիցս նյութական օժանդակություն էին ցուցաբերում ռազմաճակատի¹⁵² եվ անգամ արհեստավորների մի խումբ ճակատ էին մեկնում ինքնաշարժերը նորոգելու համար¹⁵³:

Պետական եւ իսլամ հոգեվոր առաջնորդները նոր տարվան եվ այլ առիթներով այցեւեցին Վոհված հայ Վինվորների ընտանիքներին, հայտնելու իրենց կարակցական Վգացումներն ու արտակարգ ուշադրությունը¹⁵⁴:

Ա. դ - Հայ-իրանական դիվանագիտական
առնչությունները 20-րդ դարում

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասում ստեղծվեց աննախադեպ պայմաններ, թուրքական զորքերը խախտելով ռուսական Կովկասյան բանակի հետ կնքված պինադադարը, 1918 թ. հունվարին հարձակում սկսեցին Անդրկովկասի ուղղությամբ: Չհանդիպելով լուրջ դիմադրության (որովհետեւ այդ ժամանակ Կովկասյան ռազմաճակատը փաստորեն քայքայվել էր), նրանք գրավեցին մի շարք շրջաններ եւ ստեղծեցին վտանգ անդրկովկասյան ժողովուրդների ու մասնավորապես հայերի համար: Անդրկովկասյան սեյմը 9որ ստեղծվել էր փետրվարինՕ մարտ ամսին Տրապիզոնում բանակցություններ վարեց Թուրքիայի հետ, բայց դրանք ապարդյուն անցան: Թուրքերը շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը եւ մարտի 13-ին գրավեցին Էրզրումը, ապրիլի ընթացքում՝ Սարիղամիշը, Բաթումը եւ Կարսը: Խորհրդային Ռուսաստանը բողոքեց Գերմանիային¹⁵⁵:

1913 թվականի ապրիլի 22-ին Սեյմը Թուրքիայի ճնշման տակ Անդրկովկասը անկախ հանրապետություն հռչակեց, եվ 1918 թվականի ապրիլի 28-ին թուրքական կառավարությունը արտաքնապետ ճանաչեց Անդրկովկասի անկախությունը եվ համաձայնեց վերսկսել հաշտության բանակցությունները: Մայիսի 11-ին Բաթումում կայացած բանակցությունները շուտով ընկան փակուղու մեջ Թուրքիայի անընդունելի պահանջների հետեվանքով: Թուրքական բանակը մայիսի 15-ին հարձակման անցնելով գրավեց Ալեքսանդրապոլը (Գյումրի՝

Լենինական) եվ շարժվեց դեպի Երեվան: Մայիսի 22-28-ը խիստ կռիվներից հետո հայկական ուժերը հաղթեցին թշնամուն¹⁵⁶: Մյուս կողմից դաշնականների, վրաց մենդելիկների ու ադրբեջանական մուսավաթականների միջեվ սրված ներքին տարաձայնությունների հետեվանքով 1918 թ. մայիսի 26-ին ցրվեց Անդրկովկասի Սեյմը: Նույն օրը, հռչակվեց Վրաստանի, իսկ մեկ օր հետո Ադրբեջանի անկախությունը: Մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գումարված Հայ ազգային խորհուրդը, Հայաստանը հռչակվեց «անկախ հանրապետություն»¹⁵⁷:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման առաջին իսկ օրերից հայ եվ պարսիկ կողմերն իրենց ցանկությունը հայտնեցին դիվանագիտական եվ առեվտրական կապեր ստեղծելու համար: Թեեվ հայ-իրանական հարաբերությունների կարգավորման հարցում առավել շահագրգռված կողմը Հայաստանն էր, բայց պարսկական կողմը նույնպես շահագրգռված էր՝ հատկապես առեվտրական կապերի հաստատման հարցում: 1918 թ. դեկտեմբերին Երեվան ժամանած պարսկական ապստամբությունը Հայաստանի կառավարության հետ առեվտրա-տնտեսական հարցերի շուրջ բանակցություններ վարելու լիազորություններով էր եկել¹⁵⁸:

1919 թ. հունիսի 11-ին ՀՀ վարչապետ եվ արտգործ նախարարի պաշտոնակատար՝ Ալ.Խատիսյանը Իրանի շահական կառավարության վարչապետ Վոսուդ-օդ-Դովլեին հեռագրում է հայ եվ պարսիկ ժողովուրդների միջեվ գոյություն ունեցով բարեկամական կապերն ամրապնդելու եվ մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ եւ խնդրում է Շահի կառավարության

համաձայնությունը Հայաստանի հատուկ ներկայացուցչին Թեհրան ուղարկելու համար¹⁵⁹:

Հունիսի 18-ի պատասխան հեռագրով, որը Ալ.Խատիսյանին հանձնեց Երեվանում պարսկական հյուպատոս¹⁶⁰ Միրզա Ասադուլլա խան Մանի-օլ-Մուլքը, Իրանի Շահը հավաստում է իր կառավարության բարյացակամությունն ու ցանկանում, որ հայ ժողովրդի իղձերը կատարվեն¹⁶¹: Օգոստոսի 1-ին Հայաստանի կառավարությունը մի նոր հեռագիր ուղարկում Թեհրան, ուր ասվում է, «որպես Պարսկաստանի կառավարության բարյացակամ պատասխանի հետեվանք, Հայաստանի կառավարությունը նորին կայսերական մեծության Շահի կառավարությանը կից լիազոր ներկայացուցիչ է նշանակում իշխան Հովսեփ Արղությանին»¹⁶²:

Նախքան դեսպանի ժամանումը Իրան, իշխանը Իրան է ուղարկում պատվիրակության անդամ Սմբատ Մելիք-Վարդանյանին 9ՀՀ արտգործնախարարության 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ի հանձնարարագրով Օ: Թիֆլիսում գտնվող պարսիկ հյուպատոսը խնդրագրով բոլոր պարսկական իշխանություններին հանձնարարում է Ս.Մելիք-Վարդանյանին ամեն կերպ աջակցություն ցույց տան, Բաքվի եվ Էնվելիի վրայով Թեհրան մեկնելիս:

Մելիք-Վարդանյանը Թեհրան է ժամանում դեսպան Արղությանից առաջ, եվ նախապատրաստում դեսպանի այցը¹⁶³:

Իշխան Հովսեփ Արղությանը որպես Հայաստանի հանրապետության առաջին դեսպան, 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ին Կասպից ծովի վրայով Էլվելի հասավ 9դեկտ. 24-260: Ամսի 27-ին անցավ Ռաշտ 9դեկտ. 27-290, ապա Ղազվին 9դեկտ. 30 հունվար 30: Նա հունվարի 3-ին

Եղ.Թումանյանների առեվտրական տան տրամադրած երկու ինքնաշարժով մեկնեց Թեհրան: Նույն օրը հասնում է Զարաջ եւ հունվարի 4-ին հասնում մայրաքաղաք:

Հայկական դեսպատանունը գտնվում էր Խիաբաննե Սեփահում 9այժմ՝ Էմամ ԽոմեյնիՕ Մարտիրոս խան Դավիթխանյանի¹⁶⁴ տանը կից:

Հաջորդ իսկ օրերին Արդուքյանն այցելեց անգլիական, բեգիական եվ ֆրանսիական դեսպանատները:

Հունվարի 14-ին պատվիրակությունը բանակցություններ վարեց Իրանի ֆինանսների նախարարի հետ՝ ֆինանսական, առեվտրական եվ երկաթուղային հաղորդակցության հարցերի շուրջ: Հանդիպումներ տեղի ունեցան նաեվ Իրանի ֆինանսների նախարարի հետ՝ ֆինանսական, առեվտրական եվ երկաթուղային հաղորդակցության հարցերի շուրջ:

Հանդիպումներ տեղի ունեցան նաեվ Իրանի պինվորական, հանրային կրթության, փոստ-հեռագրական նախարարների հետ: Հունվարի 9-ին նա ընդունվեց վարչապետ Վոսուդ-օդ-Դովլեի մոտ: Մի քանի օր հետո, վերջինս փոխայցելության եկավ հայկական դեսպանատուն:

Պաշտոնական ընդունելությունը թագաժառանգի մոտ տեղի ունեցավ 1920 թ. հունվարի 17-ին: Իշխանը ընկերակցությամբ խոհրդական Զ.Հարությունյանի, քարտուղար Ս.Առաքելյանի եվ թարգմանչի պաշտոն կատարող Ալ.Խան Թունյանի, Գոլեստան պալատի Ադամանդյա սրահում ընդունեց թագաժառանգի կողմից, արտաքին գործոց նախարարի հետ¹⁶⁵:

Պատվիրակության քարտուղարը՝ Ս.Առաքելյանը, որը Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո պատրաստակամություն էր հայտնել ծառայելու սովետական իշխանությանը, Իրանում Սով. Հայաստանի ժամնակավոր լիազոջ ներկայացուցիչ Ֆ.Ռոտշտեյնին ներկայացրած պակուցագրում Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության հետապնդած խնդիրների մասին այսպես է գրել.

1. Պարսկաստանի հետ կնքել բարեկամության եվ առեվտրական պայմանագիր, ինչպես նաեվ երկաթուղային ու փոստ-հեռագրական համաձայնագրի¹⁶⁶:

2. Պարզել պարսկահայերի թիվն, պարսկահայությանը կապել Հայաստանի հետ եւ նրա տեխնիկական ուժերը ներգրավել Հայաստանի շինարարության գործին:

3. Ճշտել ներկա պահին Պարսկաստանում եվ Միջագետքում գտնվող գաղթականության թիվը, պարզել պայմանները եւ Հայաստան վերաբնակեցնելու հնարավորությունը:

4. Կապեր հաստատել Հնդկաստանի եվ Միջագետքի հայերի հետ:

5. Պարզել այն միջոցները, որոնք կնպաստեն երկու երկրների միջեվ առեվտրական հարաբերությունների հաստատմանը¹⁶⁷:

Սակայն Արդությանին չհաջողվեց պայմանագրեր կնքել Իրանի կառավարության հետ այդ հարցերի շուրջ:

8

8

8

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, Սովետական Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի օգնությամբ, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվեցին: Իրանը խորհրդային

Հայաստանը² պաշտոնապես ճանաչեց 1921 թ. օգոստոսի 14-ին¹⁶⁸:

Հայաստանի նոր կառավարությունը 1921 թ. մայիսի 17-ին Իրանի արտաքին գործերի նախարարին հղած ուղերձում, առաջարկում է մոտ ապագայում իր լիազոր ներկայացուցիչը նշանակել Թեհրանում եվ համոզմունք է հայտնում, որ Իրանի կառավարությունն իր հերթին չի մերժի իր ներկայացուցչին ուղարկել Հայաստան¹⁶⁹:

Իրանի կառավարությունը իր պատրաստակամությունը հայտնեց ընդունելու Սովետական Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչն, իսկ մինչեվ վերջինիս ժամանելը Թեհրան, Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Ֆ.Ա.Ռոտշտեյնին ճանաչել որպես Իրանում Սով. Հայաստանի շահերը ներկայացնողի, որին Հայաստանի կառավարությունը հատուկ հեռագրով խնդրել էր ժամանակավորապես ներկայացնել եվ պաշտպանել Սով. Հայաստանի շահերը¹⁷⁰:

Հայաստանի Խոր. Սոց. Հանրապետության եվ Իրանի կառավարությունների միջեվ փոխանակված հուշագրերի բովանդակությանը համապատասխան Իրանի արտաքին գործերի նախարարությունը նախկին դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ.Արդուլյանին առաջարկեց Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի գործերն ու արխիվը հանձնել Թեհրանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչին: Իրանի արտգործնախարարության ծանուցագրում միաժամանակ նշվում է, որ «Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդից գրություն ու հեռագիր ստանալուց հետո Պարսկաստանի կառավարությունը չի կարող ձերդ գերազանցությանը ճանաչել որպես Հայաստանի

դիվանագիտական ներկայացուցիչ եվ, հետեվաբար, անհրաժեշտ է հրաժարվել դրոշակը բարձրաց նեւուց»¹⁷¹:

Խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Թեհրանում բացվեց 1921 թ. սեպտեմբերի 27-ին¹⁷²: Հանդիսավոր արարողությունը բացեց ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնը:

Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Լեվոն Սարգսյանը Թեհրան ժամանեց 1921 թ. նոյեմբերի 3-ին: Հաջորդ օրը Իրանի արտգործնախարարության արձանագրային բաժնի վարիչը այցելեց նրան եվ Շահնշահի անունից ողջունեց Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցչին¹⁷³:

Լ.Սարգսյանին նոյեմբերի 9-ին Սահեբ Ղարանիե պալատում ընդունեց Շահը, ստացավ հավատարմագիրը, ապա Սպիտակ պալատում նա հանդիպեց վարչապետին եվ արտգործնախարհին¹⁷⁴:

Իրանի պետությունը, Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչի մասին նամակով տեղեկացրեց ՀԽՍՀ Կոմիսարների նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին¹⁷⁵:

1922 թ. վերջին Անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերատիվ միությունն իր միասնական դիվանագիտական ներկայացուցիչը նշանակեց Թեհրանում եվ այդ կապակցությամբ Հայաստանի ԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցչությունը Իրանում փակվեց ԽՍՀ ժողկոմխորհրդի 1922 թ. նոյեմբերի 1-ի որոշմամբ¹⁷⁶: Այնուհետեվ սովետական միության դեսպանությունում ստեղծվեց հայկական հարցերի բաժանմունք, բայց Թավրիսում գործում էր Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը: 1921 թ. նոյեմբերի 13-ին սովետական Հայաստանի լիազոր

ներկայացուցիչը Թեհրանում հատուկ հուշագրով դիմեց Իրանի արտգործնախարարությանը՝ Ե.Երվնկյանին պարսկական Ադրբեջանում Հայաստանի գլխավոր հյուպատոս Ճանաչելու խնդրով: Այսպես, 1921 թ. նոյեմբերի 29-ին Թավրիզում պաշտոնապես բացվեց Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը¹⁷⁷:

Լիազոր ներկայացուցչության ջանքերի շնորհիվ Իրանի հետ առեվտրական փոխհարաբերություններ հաստատվեցին եվ կարգի գցվեց Հայաստանը վանալան մթերքներով մատակարարելու գործը:

Խոսելով հայ-իրանական դիվանագիտական հարաբերությունների մասին, հարկ է նշել նաեվ Հայաստանում Իրանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին:

Դեռ ցարիզմի օրոք Երեվանում հիմնադրվել էր պարսկական հյուպատոսություն, եվ շարունակում էր գործել Հայաստանում սովետական իշխանություն հռչակվելուց հետո եվս: Երեվանում պարսկական հյուպատոսն էր Ասադուլլա խան Մանի-օլ-Մոլքը: Պասկական հյուպատոսության անձնակազմը բաղկացած էր 9 հոգուց, այդ թվում 3 ֆարրաշ (պահակախումբ), որոնց միջոցով էլ հյուպատոսության պահպանումը կատարվում էր Երեվանում 178:

Պարսկական հյուպատոսությունը Երեվանում դադարեց գործելուց 1933 թվականին¹⁷⁹:

1991 թվականի սեպտեմբերին, երբ հռչակվեց Հայաստանի հանրապետության անկախությունը, Իրանը առաջին պետություններից էր, որ նույն թվականի

դեկտեմբերին պաշտոնապես ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը¹⁸⁰: Ուստի երկու երկրները որոշեցին դիվանագիտական կապեր հաստատել: Հայ-իրանական բազմակողմնի հարաբերություններ հաստատելու նախապատրաստական քայլերի համար 1992 թ. փետրվարի 8-ին Թեհրան ժամանեց Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը գլխավորելով մի բարձրաստիճան պատվիրակություն¹⁸¹: Նա հանդիպում ունեցավ Իրանի իսլամական հանրապետության նախագահի, խորհրդարանի նախագահի, արտգործնախարարի եվ այլ բարձրաստիճան անձանց հետ¹⁸²:

Իրանի եվ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարների բանակցությունների ավարտին ստորագրվեցին դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համատեղ մի հռչակագիր եվ մի համաձայնագիր՝ երկու երկրների միջեվ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային ու գիտական հարաբերությունների ու համագործակցությունների կապակցությամբ 91992 թ. փետրվարի 9-ինՕՊ

Միացյալ հռչակագրի մեջ կողմերը հաստատեցին բարիդրացիական հարաբերությունների, տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հարգանքի եվ միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքները: Հռչակագրում շեշտված էր դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը Իրանի Իսլամական Հանրապետության եվ Հայաստանի Հանրապետության միջեվ՝ դեսպանատների մակարդակով:

Կնքված համաձայնագրի մեջ նախատեսվել էին սահմանային կապերի ստեղծման, Իրանի գազի

Հայաստան արտահանման, քարյուղավտարանի կառուցման եվ այլ խնդիրներ¹⁸³։ Այդ հոշակագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, Իրանի ճանապարհների եվ հաղորդակցության նախարար Սաիդ-Քիայի եւ Հայաստանի տրանսպորտի եվ հաղորդակցության նախարար Հենրիկ Քոչինյանի միջեվ ստորագրվեց մի համաձայնագիր, երկու երկրների միջեվ ճանապարհային փոխադրութիւյունների եվ օդային ուղեվորութիւյունների շուրջ համագործակցութիւյունները ծավալելու գծով¹⁸⁴։

Իրանի իսլամական հանրապետության նախագահ Հաշեմի Ռաֆսանջանիի հրավերով պաշտոնական այցելութայամբ, 1992 թ. մայիսի 6-ին Թեհրան ժամնաեց Հայաստանի հանրապետության նախագահ Լեվոն Տեր-Պետրոսյանը եվ նրան ընկերակցող պատվիրակութիւյունը։ Երկու նախագահները նույն օրը բանակցեցին քաղաքական, տնտեսական ու արդյունաբերական, հաղորդակցության եվ քարյուղային համագործակցութիւյունների վարձագման, ինչպես նաեվ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման կապակցութայամբ¹⁸⁵։

Իրանի նախագահի միջնորդութայամբ, 1992 թ. մայիսի 8-ին, ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գծով, ստորագրվեց մի հայտարարութիւյուն Հայաստանի նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի, Ադրբեջանի հանրապետության նախագահութայան պաշտոնակատար Յադուբ Մահմեդովի, ինչպես նաեվ Իրանի նախագահի կողմից, որպես դիտորդ¹⁸⁶։

Հայաստանի նախագահը հանդիպումներ ունեցաւ իրանահայութայան հետ Թեհրանում եվ Նոր Զուղայում, ինչպես եվ կայացան փոխայցեր. 1992 թ. փետրվարի

28-ին Իրանի արտգործնախարար Ա.Վելայեթին պաշտոնական այցով Երեվանում հանդիպումներ ունեցավ ՀՀ նախագահի, գերագույն խորհրդի նախագահի, վարչապետի եվ արտգործնախարարի հետ¹⁸⁷:

ՀՀ փոխ-նախագահ Գագիկ Հարությունյանը 1992 թ. դեկտեմբերի 21-ին մի բարձրաստիճան պատվիրակության գլխավորությամբ, Թեհրան ժամանեց բանակցությունների Իրանի իշխանությունների հետ¹⁸⁸:

1992 թ. դեկտեմբերի 22-ին հանդիսավոր արարողությամբ Թեհրանում բացվեց Հայաստանի հանրապետության դեսպանատունը:

Երեվանում Իրանի դեսպանատան պաշտոնական բացումը հանդիսավոր արարողությամբ տեղի ունեցավ 1992 թ. ապրիլի 30-ին:

1994, թ. սեպտեմբերին հայ-իրանական փոխհարաբերությունները բարձրացվեցին դեսպանի մակարդակի եվ Համիդ Ռեզա Նիքթար Էսֆահանին նշանակվեց որպես Իրանի Իսլամական հանրապետության արտակարգ դեսպան եվ լիազոր նրեկայացուցիչ Հայաստանի հանրապետությունում¹⁸⁹:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԹԵՀՐԱՆՈՒՄ

Բ. ա - Թեհրանի առաջին հայկական եկեղեցին

Թեհրանի առաջին եկեղեցին Ս.Թադեոս-Բարդուղիմեոսն է¹, որ կառուցվել է 1768 թ.²: Այս եկեղեցին գտնվում է «Քուչե Արամանե»-ում 9«Գոպար Ղարիբան» եվ «Բազարչե Հապրաթ Աբդուլապիմ»-ի միջատարածքում, այժմ «Քուչե Արամանե» կոչվում է «Մուսավի» եվ «Բազարչե Աբդուլապիմը» վերանվանվել է «Բազարե Հապրաթի»³:

Որոշ հեղինակներ այս եկեղեցու կառուցման ժամանակը շփոթել են: Դրա իսկական պատճառը սա է, որ հայերի այն գաղթը նկատի չեն ունեցել, որը տեղի է ունեցել Զարիմ խան Զանդի օրոք եվ նրա կարգադրությամբ:

18-19-րդ դդ, Եվրոպայից եվ Ռուսաստանից Թեհրան էին գալիս թագավորների եվ մեծ իշխանների պատգամավորներ, բարձրաստիճան վինվորականներ, ճանապարհորդներ, գիտնականներ, որոնք բոլորն էլ քրիստոնյա լինելով, հետաքրքրվում էին թեհրանաբնակ հայերի վիճակով եվ այցելում էին հայոց Թադեոս-Բարդուղիմեոս միակ եկեղեցին, ուր եվ կատարում էին հայկական ծեսով ծնունդների, հարսանիքների եվ ննջեցյալների կրոնական արարողությունները⁴:

Եկեղեցու գավիթի եվ բակի մեջ գերեզմաններ կան:

Այնտեղ թաղված են նաեւ Վրաստանի թագաժառանգ Ալեքսանդրը, դեսպաններ, ռուս, ֆրանսիացի եւ անգլիացի բարձրաստիճան անձնավորություններ⁵:

Թադեոս եւ Բարդուղիմեոսի տոնին եւ ամեն ամսվա առաջին ուրբաթ օր այնտեղ մատուցվում է պատարագ:

Թադեոս եւ Բարդուղիմեոսի տոնին եւ ամեն ամսվա առաջին ուրբաթ օր այնտեղ մատուցվում է պատարագ:

1970 թ. ներքին հարդարանքի ժամանակ երեւան եկան եկեղեցու սկզբնական գունավոր ծաղկանկարները, երեւան եկան այլ որմնանկարներ՝ մարդկային գլխով թռչուններով⁶:

Այս եկեղեցում, սենյանկները հողաշեն են, իսկ սյուներն ու արտաքին բաժնի որոշ մասերը կառուցվել են աղյուսով⁷: Վ.Վարդանյանը իր հոդվածում⁸, 1980 թ. նշում է եկեղեցու աննախանձելի վիճակը: 1980-ական թվականներին Թեհրանի հայոց թեմական խորհուրդը ուշադրություն դարձրեց այդ եկեղեցու վերանորոգման հարցին⁹ եւ 80-ական թթ. վերջերին նորոգումները կատարելով ամեն ամիս ժողովուրդը այցելության է գնում եւ մասնակցում կրոնական արարողություններին:

Հաջորդը Ս.Գեորգ եկեղեցին է, որ գտնվում է Թեհրանի Դարվապե Ղազվին թաղի մեջ եւ կառուցվել է 1790-1795 թվականներին, սկզբնական շրջանում լինելով միայն մատուռ: 1882 թ. ընդարձակվել, վերակառուցվել ու ստացել է այժմյան տեսքը¹⁰:

Ս.Գեորգի տոնին հանդիսավոր պատարագ է այնտեղ մատուցվում եւ հարյուրավոր հավատացյալներ ուխտի են գնում այնտեղ: 1970-ական թվականներին

եկեղեցու շրջակայքում, Թեհրանի Հայ եկեղեցասեր Կանանց Միության ջանքերով կառուցվեցին սենյակներ, ուր բնակվում են ծերեր եվ աղքատ ընտանիքներ¹¹:

Եկեղեցու շրջակայքում բազմաթիվ գերեզմանաքարեր կան:

Վանաքը 1950-ական թթ.-ից առաջ Թեհրանի գյուղերից է եղել, սակայն մայրաքաղաքի ընդարձակումով, ներգրավվել է քաղաքի մեջ: 1848 թ. ունեցել է 35 տուն հայ բնակիչ¹²:

Վանաքի Ս.Մինաս եկեղեցին կառուցվել է 1852 թվականին եվ վերանորոգվել 1875թ.¹³: Եկեղեցական տոների առիթով կատարվում են կրոնական արարողություններ:

Եկեղեցու բակում ի շարս հայ ննջեցյալների, թաղված են մի քանի ռուսներ¹⁴:

Թեհրանի հայկական մյուս եկեղեցիներն են.

Ս.Աստվածածին եկեղեցի 91938-450, Միրզաքուչակ Խան պողոտա:

Ս.Հովհաննես մատուռ 9կառուցված 1936 թ.0, դուլաբի հանգստարանում:

Ս.Թարգմանչաց եկեղեցի 91968 թ.0 Վահիդիե թաղամասում:

Ս.Սարգիս եկեղեցի 91964-1970 թթ.0 Զարիմ խան Զանդ պողոտայի վրա:

Ս.Ստեփաննոս մատուռ 91974 թ.0 Նոր Բուրաստան հանգստարանում:

Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի 91982 թ.0 Մաջիդիե թաղամասում:

Ս.Վարդան եկեղեցի, Հեշմաթիե թաղամասում:

Կաթոլիկ հայերը նույնպես Ս.Գրիգոր Լուսավորչի

անվամբ եկեղեցի ունեն, որը հինադրվել է 1950-1954 թթ.: Իսկ Ավետարանականների Ս.Հովհաննես եկեղեցին կառուցվել է 1946 թ.15: Կրոնական այն դավանանքներին հարողները եվս ունեն պաշտամունքային առանձին վայրեր:

Բ. ք - Թեհրանի հայկական եկեղեցիների գործունեությունը

Թեհրանի հայկական եկեղեցիների եվ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը, ընդհանրապես, ունեցել է մեծ մասամբ հասարակական եվ մանավանդ մշակութային յուրահատկություններ: Այսպես.

1. Թեհրանահայ առաքելական-լուսավորչական եկեղեցի. հիմնադրվել է 1768 թվականին: Հայերի բացարձակ մեծամասնությունը առաքելական եկեղեցուն է պատկանում:

Հայկական լուսավորչական եկեղեցին Թեհրանի թեմի ստեղծումից առաջ 91940-ական թթ.Օ, ենթակա էր Նոր Զուղային: Մինչեվ 20-րդ դարի սկիզբները Թեհրանում գոյություն ուներ երեք եկեղեցի 9Ա.Թադեոս-Բարդուղիմեոս, Ս.Գեորգ, Ս.ՄինասՕ: 1926 թ. Իրանա-Հնդկաստանի թեմակալ Մագիստրոս Մեսպոլբ Արք.Տեր-Մովսիսյանի եվ Հ.Մասեհյանի ջանքերով, ընտրվեցին ներկայացուցչական մարմին, համայնական վարչությունն ու հոգաբարձությունը¹⁶: Մինչեվ 1944 թ. Իրանահայ գաղութը պահպանում էր իր պատմական բաժանումը երկու թեմերի՝ Թավրիզի 9Ա.տրպատականՕ եվ Իրանա-Հնդկաստանի 9Նոր ԶուղաՕ:

Թեհրանում եվս հայկական ավանդական սովորույթյունների ու հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն, թեմական մարմինները լուծում են ընտանեկան եվ ժառանգական հարցերը: 40-ական թվականների սկզբին փորձ արվեց Թեհրանում ստեղծել թեմական խորհուրդ, սակայն էջմիածինը չճանաչեց այն¹⁷: Թեհրանի թեմի ստեղծման նախաձեռնողը էջմիացիներն էին: 1944 թ. ապրիլին այդ նպատակով Իրան ուղարկվեց կաթողիկոսի անձնական ներկայացուցիչ՝ պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանը: Թեմի պաշտոնական հռչակումից հետո որպես թեմական առաջնորդ Թեհրան ուղարկեց Վահան ծայրագույն վարդապետ Կոստանյանը: Թեհրանում նա երկար չմնաց 91945 թ. հունվարից մինչեվ հունիսՕ փոխադրվեց Նոր Զուղա, որպես Իրանա-հնդկաստանի թեմի առաջնորդ: Թեհրանի թեմի առաջնորդի պաշտոնում նրան փոխարինեց Ռուբեն Դրամբյանը 91945 թ. դեկտեմբերՕ: Թեմական մարմինները Թեհրանում ստեղծվել են 1947-1948 թթ.:

1949 թ. հոկտեմբերին թեմի պատգամավորական ժողովը ընտրեց թեմական խորհրդի նոր կապ: Ժողովի ընտրած հատուկ հանձնաժողովը մշակեց թեմական կանոնդրություն, որը 1951 թ. ապրիլին արժանացավ պատգամավորական ժողովի հավանությանը եվ հաստատվեց կաթողիկոսի կողմից¹⁸: Այն վերամշակվեց 1970 թ. հունվարի 24-ին եվ 1972 թ. հոկտ. 26-ին վավերացվեց Ավգային ողովի նիստին եվ 1973 թ. հոկտեմբերին Կիլիկիայի կաթողիկոս Խորեն Ա-ի պաշտոնագրով մնայուն գործադրության ուժ ստացավ¹⁹:

Կանոնադրության համաձայն պատգամավորական ժողովը հրավիրվում է տարին մեկ եվ դա էլ իր հերթին

ընտրում է թեմական խորհուրդ:

Թեմական խորհրդի հսկողության տակ է ժողովրդի իշխանությունը եվ ազգային մարմինները:

Թեհրանի թեմը ստեղծվեց Էջմիածնի նախաձեռնությամբ 1944 թ. ապրիլին: Այդ թեմ պաշտոնական հռչակումից հետո որպես առաջնորդ Թեհրան ուղարկվեց Վահան Ժ.վրդ. Կոստանյանը: Թեհրանում նա երկար չմնաց 91945 թ. հունվարից մինչեվ հունիսՕեվ փոխադրվեց Նոր Զուղա, որպես Իրանա-Հնդկաստան թեմի առաջնորդ: Նրան փոխարինեց Ռուբեն Դրամբյանը 91945 թ. հունիսից մինչեւ 1948 թ. դեկտեմբերըՕ: 1960 թ. Հունվարի 1-ին որպես առաջնորդ Թեհրան ժամանեց Արտակ արքեպ. Մանուկյանը²⁰:

Նա ծնվել է 1931 թ. Բեյրութում: Նախնական կրթությունը ստացել է Լիբանանի Մխիթարյան վարժարանում, ապա 1945 թ. ընդունվել Արթիլիասի դպրեվանք: 1953 թ. ստացել է վարդապետական գավազան: Բարձրագույն ուսումը ստացել է Լիոնի աստվածաբանական համալսարանում: 1956 թ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Անթիլիասում պատասխանատու պաշտոններ է վարել, եղել է «Հասկ» ամսագրի խմբագիր, դասախոս դպրեվանքի եվ այլն:

1960-ին ընտրվել է Թեհրանի Հայոց Թեմի առաջնորդ: 1961-ին ստացել է արքեպիսկոպոսի տիտղոս: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ՝ կրոնական, բանաստեղծական, դաստիարակչական աշխատություններ՝ կրոնական, բանաստեղծական, դաստիարակչական եվ ազգային բովանդակությամբ, որոնցից կարելի է հիշատակել հետեվյալները.

«Խոսք ժողովրդին» -1961-, «Ավետարանի շունչով»

-1962-, «Հավատքի հարցը արդի ընկերության մեջ»
-1963-, «Ապրիլ 24» -1965-, «Աստվածաշունչ մատյանը»
-1969-, «Հայ եկեղեցու տոները» 1969, 1981 պարսկ.
-1973-, «Լույս եվ սովեր» -1971-, «Արեվգիշերվան մեջ»
-բանաստեղծություն 1973- , «Զուրը կրոնական
ծիսակատարության մեջ» -1973-, «Վերանորոգումի հարցը
հանրային եվ մշակութային կյանքի մեջ» -1976-,
«Լուսավոր ճամբաներ» -1976-, «Կենցաղագիտական
խորհուրդներ» -1977-, «Ճառագայթը լեռան վրա» 91981-,
«Կրոն եվ մշակույթ» -1982-, «Ժամանակի աքցանի մեջ»
-1985- եվ բավարարիվ հոգվածներ²¹:

2. Կաթողիկե եկեղեցի

Դեռեվս 1604 թ. Շահ-Աբբասի բռնագաղթի
ժամանակներից Իրան փոխադրված հայերի մեջ կային
կաթոլիկ հայեր:

Թեհրանի հայ կաթոլիկների համայնքը
կազմակերպվել է 1934 թ.: Այն եկեղեցական վարչություն
չունի եվ իշխանությունը կենտրոնացած է
Ժողովրդապետի ձեռքին: Թեհրանում է գտնվում նրանց
պատրիարքական փոխանորդությունն ու
առաջնորդարանը:

Թեհրանահայ կաթոլիկ համայնքը ունի Ս.Գրիգոր
Լուսավորչի անվամբ եկեղեցի, որը հիմնվել է 1950-54
թթ.²²: Հայ կաթոլիկ եկեղեցին Վատիկանի Պապին է
ենթակա, բայժ եվ մոտ կապեր ունի լուսավորչական
հայերի հետ:

1941 թ. հիմնվել է Նոր Զուղայի «Հայ կաթողիկե
կանանց աղքատախնամ ընկերությունը», որից հետո

ստեղծվեց նաեւ Թեհրանի համանուն ընկերությունը²³:

1960-ական թվականների սկիզբներին «Վասն կրոնի ու հայրենյաց» նշանաբանով Թեհրանում հիմնվեց «Ավարայր» հայ կաթողիկե եկրսեռ երիտասարդական միությունը: 1939 թվից Թեհրանում գործում է «Մարիամ կույսերի կրթական հաստատությունը»²⁴:

Ինչպես նախկինում, ներկայումս էլ հայ կաթողիկե եվ տարբեր կրոնական միաբանություններին պատկանող քարովիչներն ու նրանց ուսումնական հաստատությունները ջանք չեն խնայում իրենց դավանանքը տարածել իրանահայ համայնքում:

1971 թ. բացվեց կաթողիկական համայնքի «Հայկաշեն» մանկապատանեկան ճամբարը²⁵: 1973 թ. հայ կաթողիկ կույսերը եվ նրանց օժանդակող «Տիկնանց միությունը» Թեհրանում հիմնեց «Սանուց տուն» կոչվող որբանոց²⁶:

Հայ կաթողիկ համայնքի նշանավոր հոգեվորական, կրթական ու մշակութային գործիչներից եղել է Հայր Մանուել Ժ.վրդ. Բուլադյանը: Նա ծնվել է 1912 թ. Մարաշում, 1937 թ. ձեռնադրվել է կուսակրոն եվ 1938 թ. գործուղվել է Իրան, ուր պաշտոնավարել է Նոր Զուղայում եվ Թեհրանում: 1945 թ. աջակցել է, «Անարատ հղության հայ կույսերի դպրոցի» բացմանը եվ 1950 թ. Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարական աշխատանքներին:

Հիմնել է Հայ Կաթողիկե Ավարայր օրիորդաց միությունը: 1962-ին նրա ջանքերի շնորհիվ հիմնադրվել է Հայոց Ալիշան դպրոցը եվ տնօրինել այն: Նա մի շրջան եվս ստանձնել է Հայ կաթողիկ համայնքի ժողովրդապետության պարտականությունը: Ունի

բավմաթիվ աշխատություններ պատմա-բանասիրական բնագավառում: Վախճանվել է 1993 թ. հունվարի 20-ին²⁷:

3. Բողոքական եկեղեցի

Իրանում կրթական-միսիոներական նշանակալից աշխատանք են կատարում իրանաբնակ բողոքականները: Բողոքական-ավետարանական շարժումը մուտք է գործել Իրան 1834 թ. Ամերիկյան միսիոնարության միջոցով նրանք մուտք են գործել Ատրպատականի սահմանամերձ քաղաքներից Ուրմիայում²⁸:

Թեհրանի Ավետ. եկեղեցին հիմնվել է 1879 թ. ամերիկյան միսիոնար Վեր. Զեմս Բասթի, Միքայել Գելոֆյանի եվ ուրիշների նախաձեռնությամբ:

1883-ին, նրանք դիմելով Նասեր-էդդին Շահին, ստանում են արտոնություն եւ 4000 դիալ պարգեւ: Հիմնադրվում է մի եկեղեցի քաղաքի հարավային մասում 9Դարվալե Ղազվին, խիաբանե ԱրամանեՕ 1891 թ. նոյեմբերի 18-ին²⁹:

Թեհրանի հայ բնակչության արտակարգ աճի շնորհիվ, հայության մի մասը հաստատվում է քաղաքի հյուսիսային մասում: Այդ մասում հայ ավետարանականները 1946 թ. հիմնում են Ս.Հովհաննես եկեղեցին³⁰:

Հայ բողոքականները 1960-ական թթ. սկզբներին ունեցան իրենց համայնքի ընտրովի խորհուրդը: Վարչական մարմինները կոչված են հանրային, կրթական, կրոնական եվ այլ կարիքների դեպքում օգնելու համար հայ բողոքականներին³¹:

Բողոքականների կենտրոնական եկեղեցին է եղել Ղազամ-օլ-Սալթանե Զներկայիս Միրզա Քուչեկ խանՕ փողոցում գտնվող «Ավետարանական եկեղեցին», որը ավելի քան հիսուն տարի եղել է մայրաքաղաքում բնակվող անգլիական պաշտոնյաների եվ շոտլանդական մասոնական ժողովարանների կենտրոն³²:

Հայ ավետարանական համայնքը ունեցել է նշանավոր դեմքեր, որոնցից հարկ է հիշատակել վերապատվելի Թադեոս Միքայելյանին: Նա ծնվել է 1932 թ. Թեհրանում: Ավարտել է Թեհրանի համալսարանի իրավաբանական ճյուղը, 1953 թ. եվ Բեյրութի Նեսթ համալսարանի աստվածաբանական ճյուղը, 1974 թ.ին: Նա լայն տեղեկություններ ուներ փիլիսոփայության, հոգեբանության եվ պասկերեն գրականության ասպարեկներում:

Եղել է Թեհրանի հայ աւետ. Մեսրոպյան «Գոհար» դպրոցում որպես ուսուցիչ, փոխտեսուչ եվ տեսուչ: Ձեռնադրվել է հոգեոր ծառայության համար 1976 թ.: 1980 թ. ստանձնել է եկեղեցու եվ համայնքի հովվության պաշտոնը:

Թարգմանել է շուրջ 60 անուն հոգեվոր եվ բարոյական ու գրական ստեղծագործություններ³³:

Նա եղերական մահով վախճանվեց 1994 թ. հունիսին Թեհրանում³⁴:

Որոշակի թվով հայ գալստականներ -շաբաթականներ-, իրենց ժողովատեղիներով եվ քարոզիչներով գտնվում են Թեհրանում, նրանց եկեղեցին գտնվում է Նադերի Զներկայիս Զումհուրի ԷսլամիՕ փողոցում, անգլիական դեսպանատան

մոտակայքում:

Գալստականները Իրանում ունեն իրենց կազմակերպությունը, որը ֆինանսավորվում է ամերիկյան միջոցներով³⁵:

Իրանում համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում հայ ուղղափառներն ու ունիթորները: Առաջիններին պատկանող շատ քիչ հայեր բնակվում են Ատրպատականում³⁶, իսկ ունիթորներին հարող հայերի թիվը շատ քիչ է:

Կարմեղյանները կաթոլիկական կրոնին են պատկանում եվ 1625 թ. Լիբանանաի Կարմեղ լեռան մոտից են եկել Իրան եվ հայերի մեջ քարոզչություններ կատարել: Այժմ նրանց թիվը շատ քիչ է եվ չունեն առանձին եկեղեցի³⁷:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո եվս մի փոքր կրոնական աղանդ Ամերիկայի հովանավորությամբ ստեղծել է իր «Աստծո ժողովուրդ» եկեղեցին մայրաքաղաքի հայահոծ թաղամասերում: Մի այլ աղանդ եվս իսլամական հեղափոխությունից հետո պաշտում է քարոզչական աշխատանքով «Եհովայի վկաներ» անունով³⁸:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ ԹԵՀՐԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Գ. ա - Թեհրանի նահանգի հայ գյուղացիները եվ
կալվածատերերը
մինչեվ 1960-70 ական թթ. հողային բարեփոխումները

Իրանում, ընդհուպ մինչեվ 19-րդ դ. վերջը հողատիրության պետական ձեւն էր տիրապետում: Նման պայմաններում քիչ թե շատ խոշոր հողակտորներ ունեին միայն մի քանի հայեր: Նրանք գլխավորապես հայ հոգեվորականության ներկայացուցիչներն էին¹:

19-րդ դարի վերջին եվ 20-րդ դարի սկզբին տեղական կալվածատերերը դարձան հայ գյուղացիների լիիշխան տերերը: Խոշոր կալվածատիրությունը գոյատևելեց մինչեվ 20-րդ դ. 60-ական թվականները, չնայած այն բանին, որ երկրում տեղի էին ունեցել հսկայական հասարակա-քաղաքական բնույթի փոփոխություններ:

Մինչեվ 1946 թ. իրանահայ եվ այդ շարքում Թեհրանի նահանգի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը գյուղացիությունն էր: Այդ նահանգի գյուղերի հայ բնակչության իրավիճակը եղել է հետեւյալը.

ա-Բուրվարի. 1933 թ. ունեցել է հայաբնակ 22 գյուղ, 937 ընտանիք, 587 շնչով², 1946 թ. ներգաղթին՝ 19 գյուղ,

որոնցից 7-ը ներգաղթեց հայրենիք, իսկ 12 մնացին, որոնք 1947 թ. տեղափոխվեցին Թեհրան եվ այլուր: 1967 թ. նվազեց 5-ի, որից հետո նրանք եվս հեռացան³:

բ-Գյափլա. 1933 թ. ունեցել է 12 գյուղ, 448 ընտանիք, 2632 շունչ հայ բնակչություն⁴: Մինչեվ 1946 թ. եվս ունեցել է 12 գյուղ, որոնք ամբողջությամբ ներգաղթել են հայրենիք:

գ-Ղարաղան. 1957 թ. ունեցել է 4 գյուղ, շուրջ 1400 հայ բնակչությամբ⁵: 1962 թ. երկրաշարժից հետո գյուղերն ունեին 95-100 տուն, 500-550 հայ բնակչություն, իսկ 1969 թ. ընդամենը 70 տուն:

դ-Մալայեր. 1903 թ. ունեցել է երկու հայաբնակ գյուղ 720 շունչ բնակչություն, 1946 թ. բոլորը ներգաղթել են հայրենիք⁶:

ե-Քյապապ. 1946 թ. ունեցել է 13 գյուղ 3357 հայ բնակչությամբ⁷, 1946 թ. 8 գյուղ, սակայն բնակչության մեծամասնությունը մեկնել է Թեհրան, 1962 թ. միայն մեկ գյուղ՝ 60 ընտանիքով եվ 1967 թ. 4 ընտանիքով են մնացել, սրանք եվս գաղթել են Թեհրան⁸:

Ինչպես նկատեցինք, Թեհրանի նահանգի գյուղերի մեծամասնությունը մինչեվ 1960-ական թվականների սկզբները զրկվել է հայ բնակչությունից եվ միայն մի քանիսն են մնացել:

Իրանական, ինչպես հայկական գյուղերում, քեդիսողաներին (գյուղի ավագը) նշանակում էին մեծ կալվածատեր խաները: Իսկ 1960-ական թթ. գյուղը սկսեց կառավարվել գյուղական խորհրդի (անջոման դեհ) եվ գյուղապետի միջոցով:

Իրանի բոլոր, այդ թվում նաեվ հայաբնակ գյուղերում, բնակչության ճնշող մեծամասնությունը

կազմված էր չքավոր ու միջակ գյուղացիներից: Հասարակության մի բեվեռում կենտրոնացել էին ունեվորները, որոնք սակավահող եվ հողազուրկ համագյուղացիներին շահագործելու միջոցով վարում էին տնտեսությունը. մյուս կողմում գյուղատնտեսության մեջ աշխատող ընչազուրկ բանվորներն էին: Իրանահայերը, որպես ազգային փոքրամասնություն, չուրկ էին սեփականության հիմնական միջոցներից, ենթարկվում էին կալվածատիրական եվ խանական կամայականություններին:

20-րդ դարի առաջին կեսում Իրանի հայկական գյուղերում գոյություն ունեցող դասակարգային շերտավորումը հետեվյալ պատկերն ուներ⁹:

1-Ենթավարձակալներ եվ մշակներ. ընչազուրկ գյուղացիներ, որոնք վարձով աշխատում էին տիրոջ մոտ:

2-Վարձակալներ (Իրանի հայկական գավառներից ավելի շատ էին Քյազազ, Քյամարա, Ղարաղան եվ Չարմահալ շրջաններում):

3-Միջակ գյուղացիներ, որոնք չունեին հող, բանող անասուններ եվ գյուղատնտեսական գործիքներ, պարտավոր էին կալվածատիրոջից վերցնել այդ բոլորը եվ փոխարենը նրան տալ բերքի 75-85 տոկոսը:

4-Ունեվոր գյուղացիներ. ունեին իրենց անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները: Իրանահայ գյուղացիության մեջ ունեվորներն աննշան տոկոս էին կազմում:

5-Խոշնեշինները, որոնք հողագործությամբ չէին զբաղվում, սրանք էին գյուղական արհեստավորները, գառնարածը, հանդապահը, հովիվը, նախրապանը, ջրաղացպանը եվ գյուղի խանութպանը:

1963 թ. հողային բարեփոխումների օրենքը վավերացվեց եվ անմիջապես գործադրվեց: Առաջին գավառն ուր օրենքը գործադրության դրվեց՝ Մարաղան էր, որից ձեռք բերված փորձով հողային բարեփոխումների մեջ ներգրավվեծին նաեվ մյուս գավառները: Միայն մինչ 1965 թ. 2 միլիոն երկրագործ ընտանիքների, 11 միլիոն շնչից ավելի, վիճակը պարզվեց եվ 30.000 գյուղում եվ շուրջ 17.000 արտերում այդ օրենքը գործադրվեց¹⁰:

Ներկայացված պետական տվյալները խիստ չափազանցված էին: Այդ հողային բարեփոխումների իրականացման ընթացքում իրանական իշխանությունները բռնեցին կալվածատիրական խոշոր հողատիրության որոշ չափով սահմանափակելու ուղին: Սակայն այդ բարեփոխումը չիրագործվեցին հայ գյուղացիներով բնակեցված շրջանների մեծ մասում¹¹:

Այսպիսով այդ բարեփոխումներից հետո, դեռեվս շարունակվեց հայ գյուղացիության պարսիկ գյուղատերերի միջոցով, սակայն շահագործողների կալվածատիրական դասակարգ գոյություն չունեի եվ այդ դասի բացակայությունը չէր նշանակում թե այն վուրկ էր դասակարգային շերտավորումից: Ինչպես Իրանում, այնպես էլ հայ գյուղերում գոյություն ուներ դասակարգային մի քանի ենթաբաժանումներ՝ աղքատներից ու միջակներից մինչեվ հարուստ գյուղացիներ: Միաժամանակ դասակարգային շերտավորումներ կային վարձակալ-գյուղացիների ու սեփականատեր գյուղացիների միջեվ¹²:

Գ. ք - Թեհրանի հայ ձեռնարկատերերն ու
արհեստավորները

Դեռեվս վաղ ժամանակներից հայերն առեվտրական եվ տնտեսական հարաբերություններ էին հաստատել Իրանի հետ, ուշ միջնադարում դրանք կայուն բնույթ են ստացել: 16-րդ դարում հայ վաճառականները՝ հիմնականում ջուղայեցիները, առանցքային դիրքեր էին գրավում Իրանի եվ Անդրկովկասի առեվտրում¹³:

17-րդ դարի սկզբից առեվտրական ակտիվ գործունեություն ծավալեց նոր ջուղայեցի եւ հին ջուղայեցի հայ վաճառականությունը, որն արդեն դարի կեսերին իր ձեռքում էր կետրոնացրել իրանական մետաքսի արտահանումը: 18-րդ դարի վերջից Իրանում հայ վաճառականության գործունեության կենտրոնը տեղափոխվեց Իրանի հյուսիսային եվ հյուսիս-արեվմտյան շրջանները: 19-րդ դարի սկզբի ոռւս-իրանական պատերազմից հետո իրանահպատակ հայ վաճառականների հետ միասին Իրանի արտաքին առեվտրում սկսեցին կարեվոր դեր խաղալ նաեվ ոռւսահպատակ հայերը: 19-րդ դարի 80-ական թվականների կեսերից հայ վաճառականները հիմնավորվեցին Իրանի հյուսիսային շրջաններում: Այնուհետեվ տնտեսական աշխատանքներ են ունեցել երկրի տարբեր նահանգներում՝ Խորասանում, Գիլանում, Զեքմանում, Բանդար-Աբբասում, Ատրպատականում, Թեհրանում, Մազանդարանում եվ այլուր:

1909 թվականին իրանական կառավարությունը պայմանագիր կնքեց Աղա Սեթ Ներսեսովի հետ, որով

վերջինիս տրվում էր Իրանից գառան մորթու արտահանման մենաշնորհ իրավունք¹⁴:

19-րդ դարի վերջում եվ 20-րդ դարի սկզբներում Իրանում նշանավոր հայ վաճառականներ են եղել Մ.Սարուխանովը (նավթի ներմուծում), Թումանյանց եղբայրները¹⁵ (Իրանի առաջին դրամատան հիմնադիր, չոր մրգի վաճառականություն, նավթի ներմուծում, բաժանմունքները՝ Թավրիզում, Ուրմիայում, Թեհրանում, Ղազվինում եվ այլուր):

Տեր-Մկրտիչեվ եղբայրները (առեվտրական տուն ունեին հյուսիսային Իրանի շատ շրջաններում, վաղվում էին շաքարի, բամբակի ու բրդի առեվտրովՕ, Ասլանյանցը (շաքարի, գառան մորթու եվ չոր մրգի առեվտուր), Արվումանովը Զբուժախեժ, չոր միրգ, բամբակ եվ կաշի, ներկայացուցիչներ ուներ Սպահանում, Թեհրանում, Ռաֆսանջանում, Համադանում), Նասիբյանցը եվ Տեր-Պետրոսյանցը (չոր միրգ, բամբակ, շաքար, երկաթ), Ավագյանցը եվ Նավարբեկյանց եղբայրները, Ժամհարովը եվ ուրիշներ¹⁶:

20-ական թթ. չորս բաժնետերեր Զհայեր եվ ոռւններՕ, Թավրիզում հիմնեցին բաժնետիրական «Պչելա» ընկերությունը, որը գլուխ բերեց մետաղյա մահճակալների ու ամանեղենի արտադրությունը: Հետագայում արտադրության այդպիսի ճյուղ ստեղծվեց նաեվ Թեհրանում: Թեհրանում ուներ նաեվ մեծ խանութ¹⁷:

1925 թ. Թավրիզում ստեղծվեցին ծխախոտի եվ օձառի գործարաններ, որոնց հիմնադիրներն էին «Միր» ընկերության անդամ սալմաստեցի Շահգելդյան

եղբայրները: Նրանք հետագայում ընդարձակելով իրենց աշխատանքը ծխախոտի եվ օձառի արտադրանքը իրացնում էին Թավրիպում, Թեհրանում եվ այլուր:

Հայերը մի շարք ձեռնարկություններ հիմնեցին նաեվ Արաքում ԶգորգագործությունՕ, որոնք պատկանում էին Կարակոպյանների, Թելֆեյանների, Թավթաջյանների եւ հայ առեվտրական այլ տներին: Գյափլա, Բյապապ, Բյամարա շրջանների, ինչպես նաեվ Արաքի հայ ընտանիքները իրենց գործած գորգերը հանձնում էին առեվտրական այդ տներին¹⁸:

2-րդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ղազվիների մանածագործական գործարանի տերն էր Բյոռոդլյանը:

Թեհրանի՝ երկրի տնտեսական կենտրոն դառնալուց հետո, հյուսիսային եվ հյուսիս-արեվմտյան շրջանների դերը նշանակալից չափով նվազեց: 20-րդ դարի 20-ական թվականների վերջին եվ 30-ական թվականների հայ ձեռնարկատերերից շատերը սկսեցին տեղափոխվել Թեհրան: Տեղի հայ ձեռնարկատերերից տեղական մասշտապով առավել խոշոր էր Ռոման Իսաեվը (Եսայան), որը 30-ական թվականներին հիմնեց առեվտրական-շինարարական ընկերություններ:

Իսաեվը Թեհրանում 1933 թ. ստեղծեց իրանական առաջին գարեջրագործարանը: Միաժամանակ մինչեվ 60-ական թթ. նա 4 հիմնարկների եվ իրանական 22 ընկերությունների բաժնետեր էր եվ դրանցից մեծ մասի տնօրենը¹⁹:

Խոշոր ձեռնարկատերերից էին նաեվ Սահակյանները, որոնք 20-ական թվականներին վերջին Թավրիպում հիմնեցին մի գործարան, որը 1930 թ.

բաժանվեց չորս արտադրության՝ ալրադաց, անտառասղոցային, ձիթահանի եվ չորս մրգերի պատրաստման բաժինների: 1935 թ. Սահակյան եղբայրները բացեցին նաեվ գարեջրի եվ հետագայում Զոքա-բուլայի, Զանադադրայի եվ Սեվըն-ափի գործարանները Թեհրանում: Նրանց կողմից Թեհրանի Հեշմաթիե թաղամասում հիմնվեց «Հ.Սահակյան» դպրոցը²⁰Պ

Թեհրանահայ այլ ձեռնարկատերերից են եղել՝ Սարգսյանները, Թովմասյանները- Դավիթխանյանները եվ Աբրահամյանները: Միջին մակարդակով ձեռնարկատերեր էին ֆրանկյանները, Միքայելյանները եվ Արվումանյանները:

Սահակյանների, Սարգսյանների, Թովմասյանների, Դավիթխանյանների եւ Աբրահամյանների ընտանիքները ստեղծել էին գինի-օղի արդյունաբերող հիմնարկներ, գարեջրի, լիմոնադի գործարաններ եվ այլն: Ֆրանգյանների ընտանիքին էր պատկանում Թեհրանի կաշեգործարաններից մեկը, իսկ Միքայելյաններին ու Արվումանյաններին՝ մսամթերքների գործարաններ: Թեհրանում մանածագործական գործարան է հիմնել Ղազվիինից այդտեղ փոխադրված Զյուռողլյանը:

Երկրի տնտեսական վարգացմանն են նպաստել նաեվ Մինասյանը (Թեհրանի Փերշիլըն հանրախանութի տնօրեն), Գրիգորյան (Փայոնիրի արտադրություններ)²¹ Հարությունյան եղբայրները (ներկի գործարան)²², Իսաղուլյանը (հեռախոսային տեխնիկայի գործարան)²³, Գալստյանը (տան կահավորանք)²⁴, Հակոբյանը (հագուստի գործարան) ԱկարՇմՄամմերԹ (ՓՇլադրաձամ

և ղԽսաղըներք) եվ ուրիշներ:

Հայերին էին պատկանում նաեւ «Մարմար» եվ «Նադերի» հյուրանոցները, «Իֆել» կինոթատրոնը, «Շեմիրան», «Նադերի» սրճարանները, «Բաքարա» քաբարեն, «Քլասիս», «Չարդաշ», «Արարատ» ճաշարանները, «Աղթամար», «Սեֆիդ» սրահները եւ այլ ն²⁴:

19-րդ դարի հայազգի առանձին անհատներ, բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում պետական եվ ղեկավար մարմիններում: Ինչպես նախկին գլխում անդրադարձանք, հայերից ոմանք այդպիսի պաշտոնների էին գրավում ընդհուպ միջեվ 20-րդ դարի 30-ական թվականները: Սակայն արդեն 20-30ական թվականներից իր դիրքերն ամրապնդած իրանական ազգային բուրժուազիան եվ կալվածատերերը սկսեցին ավելի սահմանափակող քաղաքականություն վարել հայերի եվ ազգային այլ փոքրամասնությունների նկատմամբ, որը զգալիորեն ազդեցին հայ բնակչության հասարակա-տնտեսական եվ մշակութային կյանքի վրա:

Ստեղծված հանգամանքներում հայ քաղաքային բնակչության ներկայացուցիչները ձգտում էին ձեռք բերել այնպիսի մասնագիտություններ, որոնք հնարավորություն կտային հարմարվել ստեղծված պայմաններին եվ ապահովել իրենց ապրուստը:

Դրանից ելնելով, տեղի հայ մտավորականությունը սովորաբար ձեռք էր բերում այսպես կոչված «ազատ մասնագիտություններ» - բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ,

Ճարտարապետ եվ այլն:

Թեհրանահայերի մեջ նշանակալից թիվ են կազմում նաեվ արհեստավորներն ու բանվորները, որոնցից հիմնական մասը վարձով աշխատում է կարի, մորթու եվ կոշիկի արհեստանոցներում, ոսկերչական խանութներում, հրուշակատներում եվ այլն²⁵: Աբբաս Միրզայի, Ֆաթալի շահի եվ Մահմեդ շահի ոսկերիչները եղել են հայեր: Արքունիքի հռչակավոր ոսկերիչներից են եղել Թադեոս Առաքելյանը, Ստ.Եղիազարյանը, Առաքելը, Թովմաս խան Մելիք Թովմասյանը, Ծերունը (Հովհ. Մասեհյանի հայրը) եվ ուրիշներ²⁶:

Գ. գ - ՀՀ-ի եվ Թեհրանի առեվտրական
կազմակերպությունների
արտաքին կապերը եվ դրանց առեվտրական
համագործակցության հիմնահարցը

Նախորդ բաժիններում, արդեն անդրադարձել ենք հայ վաճառականության գործունեությանը Թեհրանում եվ նրա մոտակայքում: ՀՀ եվ Թեհրանի առեվտրական կապերի մասին խոսելիս, հարկ է նշենք, որ այն հիմնականում սկիզբ է առել Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո:

Սիմոն Վրացյանը եվս իր «Հայաստանի հանրապետություն» ծավալուն աշխատության ԻԶ եւ ԻԷ գլուխներում անդրադառնալով «Ժողովրդի ապրուստի միջոցների հայթայթման հարցին»²⁷, տեղեկություն չի հաղորդում 1918-1920 թվականների Հայաստանի

արտաքին առեվտրի մասին:

Խորհրդային Հայաստանը իր հռչակման առաջին իսկ օրերից, խիստ շահագրգռված էր Իրանի հետ առեվտրական կապերի հաստատման եվ ամրապնդման հարցում, քանի որ շրջապատի երկրների մեջ պարսկական շուկան միակն էր, որն ի վիճակի էր ինչ-որ չափով լրացնել հանրապետության գյուղատնտեսական մթերքների աղքատիկ պաշարները:

20-րդ դարի 20ական տարիներին Հայաստանը շրջափակման էր ենթարկված թուրքերի կողմից, նրանք բոլոր միջոցներից օգտվում էին Հայաստանի կապը խզելու շրջակա երկրներից, մասնավորապես Իրանից եվ դրանով իսկ կտրել պարսկական շուկայից: Թուրքերը սպառնալիքի տակ Մակվի խանին ստիպել էին դադարեցնել առեվտրական հարաբերությունները Նախիջեվանի եւ Հայաստանի հետ:

Մյուս կողմից էլ, Վրացական մենշեվիկների ձեռքին էր գտնվում հայ գյուղացիությանը միակ երկաթուղով պարենավորելու բանալին: Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանը հյուսիսից եվ հարավից շրջափակման ենթարկվելու հետեվանքով գտնվում էր աղետալի դրության մեջ:

Շուտով Հայաստանի մատակարարման հաճնաժողովը իր 1921 թ. ապրիլի նիստում որոշում ընդունեց Հայաստանի համար հացամթերքների գնման կապակցությամբ:

Չնայած առկա բոլոր դժվարություններին, պարսկական շուկան Հայաստանին շատ ավելի մատչելի էր ու մոտ: Ահա թե ինչու իշխանության գլուխ անցնելու առաջին իսկ օրերից հեղկոմն անմիջապես քայլեր

ձեռնարկեց Իրանի եւ հատկապես Մակու խանության հետ առեւտրական կապեր հաստատելու համար:

Առեւտրի հարցում կար եվս մեկ բարդութեւոյն. պարսիկ վաճառականները գերադասում էին առեւտուրը կատարել տարադրամով, մինչդեռ Հայաստանը, հատկապես սովետական իշխանության գոյութեան առաջին ամեիսներին, Վուրկ էր տարադրամի ֆոնդերից: Ուրեմն պետք է շեշտադրվեր ապրանքափոխանակութեանը, թեեւ այս հարցը եվս ուներ թերի կողմեր: Այդ գործը կարելի էր իրագործել Մակու խանութեան հետ, որտեղ գործող «Գրարմակ» առեւտրական ընկերութեանը պատրաստակամութեւոյն հայտնեց ընդառաջել Հայաստանին: Ըստ եղած տեղեկութեւոյնների, 1921 թ. հունվարի 23-ին այդ ընկերութեանը ներկայացրեց «Հայաստանի ԽՍՀ կառավարութեան եւ Գրարմակ ընկերութեան միջեւ պայմանագրի նախագիծը, բաղկացած ինը հոդվածներից: Սակայն պայմանագրի հետագա ընթացքի մասին ցավոք տեղեկութեւոյններ չեն պահպանվել»²⁸:

Ըստ Ա.Եսայանի՝ Խորհրդային Հայաստանը, Իրանի հետ երկկողմանի քաղաքական բնութի պայմանագիր չի կնքել: Իրանի փոխհարաբերութեւոյններն Անդրկովկասի հանրապետութեւոյնների հետ իրենց պայմանագրային ամրապնդումը ստացան 1922 թ. կոնֆերանսում: Տարբեր պայմանագրեր ու համաձայնագրեր մշակելու համար ստեղծվեցին առեւտրի, տրանսպորտի եւ այլ հանձնաժողովներ: Սակայն Ա.Եսայանին չի հաջողվել հիշյալ կոնֆերանսում Իրանի եւ Անդրկովկասի հանրապետութեւոյնների միջեւ կնքված պայմանագիրն ու համաձայնագիրը հայտնաբերել ուսումնասիրած

արխիվային ֆոնդերում²⁹։

Մինչեւ անդրկովկասյան-պարսկական ընդհանուր առեւտրա-տնտեսական պայմանագիր կնքելը Խ.Հայաստանի հարաբերությունները Իրանի հետ (առեւտրի ասպարեւում) կարգավորվում էին Երեւանի պարսկական հյուպատոսի՝ Ասադուլլա խան Մանի-օլ-Մուլիքի եւ ՀԽՍՀ արտգործոլկոմի միջեւ փոխանակած նամակներով սահմանված կարգով³⁰։

Իրանի եւ Հայաստանի միջեւ առեւտրական փոխանակման պայմանները երկու կողմերի համար էլ շահավետ էին եւ ելնում էին Իրանի եւ Հայաստանի շուկաների վիճակից։ Իրանը հիմնականում արտահանում էր հացահատիկ, մսամթերք, կաշի եւ այլ ապրանքներ։ Ս.Հայաստանը պարտավորվում էր ներմուծվող ապրանքների դիմաց բաց թողնել նավթ, բենզին, մեքենայի յուղ, ալկոհոլական խմիչքներ եւ այլն։

Սովետական շրջանի հայ-իրանական արտաքին առեւտրական փոխհարաբերությունները, ընդհանուր առմամբ կատարվում էր պետական կապակերպությունների միջեւ։ Նույն ժամանակաշրջանում Երեւանը Թեհրանին էր հանձնում՝ էլեկտրաշարժիչներ, շարժական էլեկտրակայաններ, էլեկտրատեսխինական արդյունաբերության այլ արտադրանք, ժամացույցներ (վարթուցիչներ), կալցիումի կարբիդ, բամբակյա գործվածքներ եւ այլն։

1989 թ. հարեւան երկրների հետ սահմանային առեւտրի ընդարձակման ծրագրի շարքում, Իրանի առեւտրականներին արտոնվեց Մալանդարան նահանգից առեւտուր կատարել Խ. Հայաստանի հետ։ Հիշեալ նահանգին թույլատրվել էր տարեկան 15 միլիոն դոլլարի

սահմանում ապրանք փոխանակել Խ. Հայաստանի հետ: Հայաստանի նախարարների խորհուրդը որոշում էր ընդունել ակտիվացնել սահմանային առեվտուրը՝ Իրանի հետ³¹:

Հայաստանի հանրապետության անկախության հռչակումից հետո, (1991 թ.) հայ-իրանական փոխհարաբերությունները բազմակողմանի բնույթ ստացան եվ այդպիսով տասնյակ ընկերություններ եվ կազմակերպություններ իրենց աշխատանքը ծավալեցին երկու երկրների առեվտրական փոխհարաբերությունները վարճացնելու համար: Այսպես 1991 թ. հոկտեմբերի 30-ին Թեհրանում տեղի ունեցավ խորհրդակցական հանդիպում 1990 թ. անցյալ մայիսին Հայաստան մեկնած վեց իրանահայ գործարար մարդկանց հրավերով: Մասնակցում էին շուրջ 40 գործարարներ: Հայաստանի հետ տնտեսական հարաբերություններ ստեղծելու նպատակով՝ հայ գործարար մարդկանց առաջին միջազգային համաժողովը կայացել է 1991 թ. մայիսին Երեվանում³²:

Իրանի իսլամական հեղափոխության «Զրկվածների եվ անձուրացների» հիմնարկության մի պատվիրակություն, 1991 թ. հոկտեմբերին այցելեց Հայաստան: Սույն կազմակերպությունն առաջիններից էր, որ Հայաստանում հիմնեց «Արիր» համատեղ ձեռնարկությունը:

Հայաստանի պետական պատասխանատուների հետ նրանք քննարկեցին ֆոնդի գործունեությունը Հայաստանում առավել արդյունավետ դարձնելու, հայ-իրանական հարաբերությունների տնտեսական տասնեակի տեսակարար կշիռը ավելացնելու եվ ուրիշ այլ հարցեր³³:

1992 թ. մայիսի 7-ին Թեհրանում, երկու երկրների նախագահների միջեվ ստորագրվեց մի հայտարարագիր փոխադարձ կապերի ընդլայնման կապակցությամբ եվ նախքան այդ չորս համաձայնագիր էր ստորագրվել կողմերի պատկան նախարարների միջեվ՝ էներգիայի, կապի, հաղորդակցության, տնտեսական եվ քաղաքական համագործակցության համար³⁴:

1992 թ. ապրիլի 18-ին Հայաստանից մի պատվիրակություն Թեհրան ժամանեց «Հրապդան» էլեկտրոնիկ արտադրական միավորման կողմից, մասնակցելու համար Թեհրանում կայանալիք էլեկտրոնիկ սարքավորումների ցուցահանդեսին³⁵:

Հայաստանի հետ տնտեսական համագործակցության նպատակով, կազմվել է «Ասիական» ընկերությունը, որը բաղկացած է 24 հայկական ընկերություններից:

1992 թ. մայիսի 22-24-ին Երեվանի մեջ տեղի ունեցավ, «Հայ գործարարների ֆորում»-ի առաջին ընդհանուր ժողովը, որ գումարվեց համաձայն 1992 թ. փետրվարի 1-2-ին Փարիզում ժամանակավոր խորհրդատու հանձնախմբի կողմից ընդունված որոշումի:

Այդ ընդհանուր ժողովը հաստատեց ֆորումի կանոնադրությունը եվ 17 ներկայացուցիչներից բաղկացած վարչությունը եվ դրա գրոծադիր մարմինը, աշխատանքային ծրագրեր եվ այլն³⁶:

1992 թ. հոկտ. 22-ին Իրանի առեվտրական պալատի նստավայրում բացումը կատարվեց Իրան-Հայաստան առեվտրական պալատի, որն իր աշխատանքն սկսեց դեկտեմբերի 14-ին: 1993 թ. հունիսի 21-ին Երեվանում տեղի ունեցավ Իրանի առեվտրական մասնագիտական առաջին ցուցահանդեսի բացումը³⁷:

1993 թ. օգոստոսի 21-ին Թեհրանի ցուցահանդեսների մնայուն վայրում բացվեց Իրանում Հայաստանի արդյունաբերության նախարարության առաջին ցուցահանդեսը, որին մասնակցում էին 53 ընկերություններ³⁸:

Երկու երկրների առեվտրական կապերը ծավալվում են ավելի համակարգված, ավելի դինամիկ եվ առեվտրա-տնտեսական կապերը բավականին ակտիվացել են: Եթե նախկինում այդ կապերը իրականացվում էին մի քանի կազմակերպությունների միջոցով, արդեն, այսօր տասնյակ կազմակերպություններ են, որոնք կոնկրետ կապեր ունեն միմյանց երկրների կազմի հետ:

Սակայն, կա այն հանգամանքը, որ երկար տարիների «Կտրվածության» պայմաններում, համակարգային տարբերությունների պայմաններում այս հարաբերությունների հիմքը դնելը եվ հունավորումը բավականին բարդ եվ խոչնդոտներով լի գործընթաց է: Սակայն միջպետական մակարդակով բոլոր նախադրյալներն ու հիմքերը ստեղծված են որպեսզի արդյունավորվեն հայ-իրանական հարաբերությունները: Միայն քսանից ավելի միջպետական համաձայնագրեր ու պայմանագրեր են ստորագրվել:

Ներկայումս Իրանի առեվտրականների միջոցով Հայաստան է ներմուծվում կենսամթերք, օձառ, լվացքափոշի, ձեթ, շաքար եվ այլն: Հայաստանից Իրան է արտածվում մետաղ, պղինձի կոնցենտրատ, լամպ եվ այլն:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԹԵՀՐԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Դ. ա - Թեհրանի համալսարանի հայկական բաժանմունքը

Հայ եվ պարսիկ ժողովուրդների մշակութային կապերը, լեզվի եվ գրականության փոխազդեցությունները դարերի վաղեմություն ունեն: Իրանում հայագիտական ամբիոնի ստեղծման անհրաժեշտության մասին են արտահայտվել խոշոր գիտնական Սաիդ Նաֆիսին, նշանավոր պահլավերենագետ ու իրանագետ Ռուբեն Աբրահամյանը եվ ուրիշներ:

1960 թ. Իրանի Մոհամեդ Ռեզա շահի թուլյությունամբ Սպահանի համալսարանի գրական ֆակուլտետին կից բացվեց հայագիտական ամբիոն¹: Այդ գործում մասնակցեցին դոկտ. Ամիր Աբբաս Ֆարուդին եվ Թեհրանի համալսարանի դասախոս Հով. Հախնավարյանը²:

Սպահանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի հիմնադրումից յոթ տարի անց՝ 1967-1968 ուսումնական տարվա սկզբից Թեհրանի պետական համալսարանի գրական ֆակուլտետի դասախոսների խորհրդի որոշման համաձայն, հիմք դրվեց արդի հայերենի եվ գրաբարի դասավանդմանը:

Թեհրանի պետական համալսարանում հայոց

լեզվի եվ գրականության ամբիոն
հիմնելու համար հիշյալ խորհուրդը որոշում էր կայացրել
մի քանի տարի առաջ, սակայն այն հնարավոր եղավ
գործադրել 1967-1968 ուսումնական տարում, շնորհիվ
համալսարանի գրականության ֆակուլտետի տնօրեն,
դոկտ. Զաքիօլլահ Սաֆայի եվ դոկտ. Մ.Մողադդամի³:

Նույն թվականի առաջին կիսամյակին
արձանագրվել էին ավելի քան 20 հայ եվ պարսիկ, իսկ
հաջորդ տարին 69 ուսանող: Ֆակուլտետում 1969-1970
ուսումնական տարվանից հաստատվել է նաեվ
մագիստրոսության (բարձրագույն լիսանս) աստիճանի
ամբիոն⁴: Դասավանդության համար մշակված ծրագիրը
նույն ֆակուլտետի դեկան դոկտ. Նասրի միջոցով
ներկայացվել է համալսարանի ռեկտոր դոկտ. Ալիխանին
եվ հաստատվել է վերջինիս կողմից:

Արդի հայերենի եվ գրաբարի դասավանդման գործը
ստանձնեց նույն ֆակուլտետի երկարամյան դասախոս
դոկտ. Հով.Հախնավարյանը: Որպես դասախոս
հրավիրվեցին նաեվ Արտակ արք.Մանուկյանը,
Եր.Հայրապետյանը եվ Անդրե Տեր-Օհանյանը⁵:

Համալսարանը ուներ որոշ տարբերակում այլ
գիտական հաստատություններից: Այնտեղ հիմնադրված
հայագիտական բաժինը գիտական նպատակներ էր
հետապնդում: Հայագիտական բաժնի խնդիրներից էր
հայերեն եվ իրանական հին ու արդի լեզուների
փոխադարձ կապերի ու առնչությունների
ուսումնասիրությունը:

Թեհրանի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի
աշխատանքը դադարեցված է:

Խոսելով Իրանում հայագիտական ամբիոնների եւ

դասավանդումների մասին, հարկ ենք համարում անդրադառնալու, նաեվ Թեհրանի թեմական խորհրդի կողմից 1981 թվականին կազմակերպված հայերենագիտական դասընթացներին¹, որը նույն թվականից մինչեւ օրս իրականացվում է:

Հայերենագիտական դասարաններում ուսուցանվում են հայոց լեզու, հայոց պատմություն, հայ գրականություն, կրոն, մանկավարժություն եւ այլն:

Դ. ք - Թեհրանի հայկական միջնակարգ դպրոցների
ընդհանուր բնութագիր,
ուսումնական ծրագրերը, դասագրքերը եւ ժամերի
բաշխումը

Թեհրանի առաջին կրթական օջախները հիմնադրվել են 1850-ական թվերին: Դրանք եկեղեցիներին կից հոգեվոր դպրոցներ էին:

1870 թվին պոլսեցի Միքայեն Մարգարյանի, դամասկոսցի Հովսեփ Գասպարյանի եւ տաճկահայ Կարապետ Բազիրկանյանի ջանքերով հիմնադրվեց եվրոպական դասի առաջին դպրոցը՝ կրթասիրաց միությունը:

Նույն թվին Դարվազա Ղազվին թաղամասում Ս.Գեորգ եկեղեցուն կից հիմնադրվեց Հայկազյան դպրոցը⁷:

Այս թվերին աստիճանաբար Դառվազե Ղազվինի թեհրանահայ բնակիչները Հասանաբադ թաղամաս էին փոադրվում⁸, ուստի Հայկազյան դպրոցն էլ 1903 թվին

հիմնադրեց իր մասնաճյուղը Բուշեշ դպրոցի տեղում (այժմյան Միրզաքուչաքխան փողոցում)⁹:

Մյուս կողմից Դառվապե Ղազվինում հայ բնակչությունն ավելի ու ավելի էր նոսրանում, հետեւաբար 1916 թ. սաների անբավարար թվի պատճառով փակվեց Հայկապյան դպրոցը 9Դարվապե ՂազվինումՕ եւ նրա սաները եւս փոխադրվեցին նոր դպրոցը¹⁰:

1932-33 թթ. նախկին Նոր Զուղայեցի եւ Հնդկաստանի բնակիչ, բարերար Դավիթ Դավիթյանի նյութական օժանդակությամբ կառուցվեց այժմյան դավթյան դպրոցի նոր շենքը¹¹:

Հիշարժան է, որ միջեւ 1905 թիվը տղայոց եւ օրիորդաց դասարանները լինում էին միասեռ: Իսկ 1906-7 թթ. որոշվեց դասարանները միավորել: Մյուս կողմից 1893 թվին առանձին օրիորդաց դպրոց հիմնադրվեց, սակայն նյութական դժվարությունների պատճառով այն երկու տարի հետո փակվեց¹²:

Սալմաստի բնակիչ Մարգար Սարգսյանը ի հիշատակ իր կորստյալ դստեր հիմնադրեց Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը¹³:

Նշենք , որ 1936 թվին Ռեզախանի հրամանով փակվեցին հայկական դպրոցները՝ այդ թվում էլ այժմ Դավթյան կոչվող Հայկապյան դպրոցը: Սա վեց տարուց հետո 1942 թվին վերաբացվեց: Ըստ ստացած արտոնագրի այն անվանվեց «Բուշեշ-Դավթյան»¹⁴: Այժմ Բուշեշ դպրոցը բաղկացած է երկու ճյուղերից՝ տղայոց Բուշեշ-Դավթյան եւ օրիորդաց Մարիամյանը:

1969-70 ուսումնական տարում Բուշեշ տարրական դպրոցում սովորում էին 77 աշակերտներ, իսկ

միջնակարգում 1124 աշակերտ-ուհին:

1936 թվի դպրոցների փակման եւ 1941-42 թթ. վերաբացումից հետո, 1942 թվին Բեհջաթաբադում, թաղի հայության ջանքերով հիմնադրվեց Դանայի դպրոցը, որը նյութական դժվարությունների, ինչպէս նաեւ սաների թվի սակավության պատճառով 1968 թվին միավորվեց, «Արաքս» ապգային դպրոցի հետ: 1946 թվից հետո հիմնադրվեցին հետեւյալ դպրոցները՝ Արամը (կամ Աբովյան), Շահապիլը Հեշմաթիյեում, Հախնապարյանը եւ Արաքսը Յուսեֆաբադում, Անին (Ռոստոմ) Բահարում, Արամը Շահ-Աբբասում: 1958 թվին հիմնադրվեցին Հեշմաթիյեում Սահակյան եւ Մաջիդիյեում Արարատ դպրոցները¹⁵:

1950-ական 60-ական թթ. հիմնադրվեծին Հուր, Նայիրի, Թունյան եւ Բուստան դպրոցները, 1948 թվին՝ Ներսիսյանը (Բեհջաթաբադում) 1952 թ., Նուբարը, 1953-ին Թաբանը, Րաֆֆի (1963 թ.), Սեթայեշ (1964 թ.), Փարթովի (1963) եւ Ալիշան 919620 դպրոցները¹⁶: 1944 թվին հիմնադրվեց Զուշեշ մանկապարտեզը Այդինյանի օժանդակությամբ¹⁷:

Այնուհետեւ հիմնադրվեցին Բերսաբե մանկապարտեզը (1931 թվին)¹⁸, Թումանյանը (1944-ին)¹⁹: Վերոյիշյալից բացի հիմնադրվել են նաեւ ամերիկյան եւ ֆրանսիական դպրոցները (Սան Լուի, Ժաննա դը Արկ, Սան Ժովեֆ), որոնց հաճախում էին նաեւ հայ աշակերտ-ուհիներ²⁰:

1991 թ. Մաջիդիե թաղամասում բացվեց Ահարոնյան մանկապարտեզը²¹:

Թեհրանում դպրոցական կրթությունը կազմակերպված է քառաստիճան կարգով, միամյա, նախապատրաստական բաժանմունք, հգամյա ժամկետով տարրական դպրոց, եռամյա ժամկետով ուղեցույց դպրոց եվ քառամյա ժամկետով միջնակարգ դպրոց միջեվ 12 դասարան:

Ներկայումս Թեհրանում աշխատում է երեք մանկապարտեզ՝ Սասուն, Ահարոնյան եւ Զուշեշ:

Ներկայումս Թեհրանի դպրոցների առկա վիճակը կարելի է այսպես բնութագրել.

Ս.Սարգիս եկեղեցու շրջան - Արաքս՝ տարրական եւ ուղեցույց, Կյուլպենկյան՝ տարրական, Գոհար՝ ուղեցույց, Մարի Մանուկյան՝ միջնակարգ:

Բահար թաղամաս - Ռոստոմ՝ տարրական եւ ուղեցույց:

Վահիդիե, Զարբեշ եւ Նարմաք թաղամաս - Նայիրի՝ տարրական եւ ուղեցույց, Իրան-Փիրուզ՝ տարրական, Թունյան՝ տարրական եվ ուղեցույց, Թովմասյան՝ միջնակարգ, Սողոմոնյան՝ միջնակարգ:

Հեշմաթիե եվ Մաջիդիե թաղամասը - Սահակյան՝ տարրական եվ ուղեցույց, Արարատ՝ տարրական եվ ուղեցույց, Շանթ՝ տարրական, Նոր Անի՝ ուղեցույց:

Քաղաքի կենտրոնական շրջան - Մարիամյան՝ միջնակարգ, Զուշեշ Զվաչե ՀովսեփյանՕ՝ տարրական ուղեցույց, Ալիշան՝ տարրական եւ ուղեցույց, Զուշեշ-Դավթյան՝ միջնակարգ²²:

Թեհրանի հայկական ուղեցույց դպրոցներում, վերջին տվյալներով դասավանդվում էին՝ պարսից լեզու, մաթեմատիկա, փորձառական

գիտություններ, արաբերեն լեզու, անգլերեն լեզու, հասարակագիտություն, աշխարհագրություն, պատմություն, տարբեր մարզանքներ:

Այստեղ բոլոր առարկաները պարսկերեն լեզվով են դասավանդվում: Աշակերտները շաբաթը վեց օր դպրոց են հաճախում, յուրաքանչյուր օր չորս դասաժամ պարապմունքով: Մինչև 1981 թ. այդ դպրոցներում շաբաթական 4 անգամ (հայոց լեզու, պատմություն, կրոն), սակայն այժմ միայն մեկ դասաժամ (1.5 ժամ տեվդոլությամբ) է դասավանդվում հայոց լեզու, իսկ հայոց պատմություն եւ կրոնի դասերը հանված են դասաժամերից:

Միջնակարգ դպրոցներում եվս 1981 թվականից հայերեն բոլոր առաջկաների դասավանդումը արգելվեց: Սակայն մյուսները անց էին կացվում պարսկերեն լեզվով: 1994-1995 ուսումնական շրջանում թուլատրվել է 2 ժամ հայերեն դասավանդել միջնակարգի 4-րդ դասարանում եւ 4 ժամ 1, 2 եվ 3-րդ դասարաններում:

Միջնակարգ դպրոցներում ընդհանուր առմամբ դասավանդվում են. հանրահաշիվ, երկրաչափություն, նորագույն մաթեմատիկա, պարսից լեզու, արաբերեն, անգլերեն լեզուներ, հասարակագիտություն, աշխարհագրություն 9րդանի եւ պատկան նահանգիՕ, ժամանակակից պատմություն, եռանկյունաչափություն, ֆիզիկա, քիմիա, մեխանիկա եւ սպորտ: Այս դպրոցներում շաբաթը վեց օր եւ օրթ երեք դասաժամ 9յուրաքանչյուր դասաժամ՝ 1.5 ժամ տեվդոլությամբ, երկու կեսամյա ընդմիջումովՕ պարապմունքներ են լինում:

Իրանի կրթա-դաստիարակչական նախարարության Թեհրանի ընդհանուր վարչության 1981 թ. նոյեմբերի

11-ին թվակիր 20 կետերից բաղկացած շրջաբերականը 9 համար 621230 հակասելով հիմնական օրենքի 15-րդ հոդվածին, արգելում էր կրոնական փոքրամասնություններին, այդ թվում եվ հայերին, դպրոցներում դասավանդել մայրենի լեզու: Դրա հետեվանքով հայկական դպրոցների ուսուցչական եւ վարչական կազմի ՎԳԱԼԻ մասը փոխարինվեց պարսիկներով²³:

Հիշված շրջաբերականը չեղյալ էր հայտարարում կրթա-դաստիարակչական նախարարության եւ թեմական խորհրդի միջեւ 1981 թ. մաիյսի 21-ի համաձայնագիրը, ըստ որի, թույլատրվում էր կրոնի եվ հայոց լեզվի դասավանդումը հայկական դպրոցներում²⁴:

Այս դեպքում ակնառու դիպվածներից է Թեհրանի թեմի առաջնորդ Արտակ արք. Մանուկյանը ընկերակցությամբ Իրանա-հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Կորյուն արք. Պապյանի եվ խորհրդարանի հայ պատգամավորներ եւ Թեհրանի թեմական խորհրդի ներկայացուցիչների, 1980 թ. հուլիսի 30-ին տեսակցությունը երկրի առաջատար քաղաքական դեմքերի մեկի՝ Այաթոլլա դոկտ. Բեհեշտիի հետ: Հանդիպման արդյունքում ստացվեցին բարենպաստ խոստումներ ի շահ հայոց դպրոցների եվ հայոց լեզվի ու կրոնի դասավանդման:

Հայոց լեզվի եվ կրոնի դասավանդումը անց էր կացվում պարսկերեն լեզվով պատրաստված դասագրքերով:

Խոսելով դասագրքերի մասին, հարկ է նշել, որ ընդհանրապես Իրանում օգտագործվող դասագրքերը չեն բավարարել ժամանակի անհրաժեշտությանն ու

արդիականությանը: Հայոց լեզվի գրքերը կազմվել են ոչ պատշաճ մակարդակով եվ բազմիցս եղել են սիրողական մակարդակի:

Դ. 4 – Թեհրանահայ երաժշտությունը

Իրանահայ երաժշտական արվեստը սկսել է վարգանալ դեռեվս 17-րդ դարի: Ընդհուպ մինչեվ 20-րդ դարի այն գոյություն ուներ գուսանական երգի ձևով: Սակայն 19-րդ դարից սկսած արդեն ձևավորվել է երաժշտությունը իի արդիական հասկացողությամբ, դրանով հանդերձ գաղութի երաժիշտները առանձնապես չեն հասել երաժշտական բարձր մակարդակի մշակույթի ստեղծման: Նրանից միայն քչերին հաջողվեց մի քանի ուշագրավ գործեր ստեղծել²⁵:

Թեհրանահայ հայտնի երաժիշտներից եվ խմբավարներից հիտի հիշատակել Լեվոն Գրիգորյանին: Նա ծնվել է 1836 թ. եվ իր ուսումը ստացել Թավրիզում, Թիֆլիսի եվ Բելգիայի նշանավոր երաժիշտների մոտ: Այնուհետեվ վթաղվել է երաժշտական ուսուցմամբ:

1915-1916 թթ. նա Թավրիզում հիմնում է «Սալոն» նվագախումբը²⁶, որն ընդհուպ մինչեվ 1946 թ. մեծ ժողովրդականություն էր վայելում: Ապա, Թեհրան փոխադրվելով Լ.Գրիգորյանը կազմակերպում է «Գուսան» երգչախումբը:

Լ.Գրիգորյանի գրչին են պատկանում հայկական ժողովրդական մի շարք երգեր ինչպես եվ պարսկերեն երգերի մշակումներ²⁷: Նա վախճանվեց 1975 թ. մարտի 24-ին Թեհրանում²⁸:

Լ.Գրիգորյանի եվ նրա տոհմի վաստակը ծանոթ էր

սիյուռքահայ մշակութային ոլորտներին: Նրա որդիները՝ Ռուբենը, Հանրին եվ Ջարեհն ճանաչված երաժշտական գործիչներ են եղել²⁹:

Հանրի Գրիգորյանը սովորել է Թեհրանի երաժշտական բարձրագույն հաստատությունում, ԱՄՆ եւ Բոստոնի համալսարաններում: Ապրելով ԱՄՆ-ում հրավիրվել է Թեհրան, մասնակցելու սիմֆոնիկ նվագախմբի ծրագրերին որպես առաջին ջութակահար³⁰:

Ռ. Գրիգորյանը ծնվել է Թիֆլիսում: Նա վաղ հասակում փոխադրվում է Թավրիզ, ապա Թեհրան: Եղել է Թեհրանի երաժշտական հաստատությունների տեսուչը: Թեհրանի սիմֆոնիկ երգչախմբի եւ նվագախմբի ղեկավար³¹, ստեղծագործել է հայկական նաեւ քրդական ժողովրդական երգերի մշակումներ, որոնց մի մասը 1952 թ. հրատարակել է: Տեղափոխվելով ԱՄՆ նա բնակություն է հաստատել Բոստոնում եւ հրավիրվել է աշխատելու կոնսերվատորիայում որպես դասախոս³²: Մահացել է 1991 թ. Բոստոնում³³:

Իրանահա առաջնակարգ ջութակահարներից է եղել Բաբեկեն Թամրազյանը: Ծնվել է Թավրիզում, երաժշտական ուսումնը ստացել է Լեվոն Գրիգորյանի մոտ, ապա Թիֆլիսում եւ Երեվանում: Վերադառնալով Իրան, նա դառնում է Թեհրանի սիմֆոնիկ նվագախմբի առաջին ջութակահարը³⁴:

Իրանահայ գաղութի հետ է կապված հայ ականավոր երգահան Նիկոլ Գալանդարյանի կյանքի ու գործունեության նշանակալից մասը:

Նա ծնվել է 1881 թ. Ակն քաղաքում, սովորել է Գեորգյան ճամարանում: 1911-1912 ուսումնական տարվա համար Թեհրանի

«Հայկազյան» դպրոցի հոգաբարձության կողմից հրավիրվել է դասավանդելու, որից հետո հաստատվել է Թեհրանում³⁵:

Ն.Գալանտերյանի ստեղծագործական ամենաբեղուն շրջանը սկսվում է 1920-ական թվականների կեսերից: 1924-1932 թթ. գրում է մի քանի օպերա 1927 թ. «Լավվարի որսը» պոեմի հիման վրա: 1931-1939 թթ. Հ.Թումանյանի «Փարվանա» պոեմի թեմայով եվ Վրթ.Փափազյանի «Լուր-դա-լուր» պատմվածքի թեմայով «Հովիվ» օպերաները: Նա մահացավ 1944 թ. Թեհրանում³⁶, անավարտ թողնելով «Անուշ» օպերայի հետ կապված գործը: Սակայն Ն.Գալանտերյանի ստեղծագործական ժառանգությունը սրանով չի սահմանափակվում: Նրա շուրջ 1000 ստեղծագործությունները այդ թվում օպերայի, խմբերգեր, արիաներ եվ այլն, պահպանվում են Հայաստանի կոպուլիտորների միության հավաքածոյում³⁷:

Իրանահայ համայնքում հայտնի է վաստակաշատ երաժիշտ, երգահան եվ խմբավար Համբարձում Գրիբորյանը: Նա ծնվել է Թավրիզում 1893 թ., ուսումը ստացել թեմական-կետրոնական դպրոցում: Իր գործունեությունը սկսել է որպես երաժշտության ուսուցիչ Ղազվինում (1914-1915), ապա Ռաշտում (1917-1918): Այնուհետեվ սովորելու է մեկնել Պրագա, ապա Փարիզ: Վերադառնալով Իրան, դասավանդում է Ռաշտում, ապա փոխադրվում է Թեհրան, որտեղ երկար տարիներ վարում է «Զուշեշ-Դավթյան» դպրոցի երաժշտական դասերը:

Հ.Գրիբորյանը կազմակերպում է «Կոմիտաս» երգչախումբը 9հիմն. 1929 թ.Օ: Նրա գրչին են պատկանում 100-ից ավելի ստեղծագործություններ

Ցալ գալին- հայրենասիրական, պուգերգեր, աշուղական երգեր, սիրային-քնարական եւ պարերգեր, ստեղծել է արեւելյան-պարսկական էսքիւներ եւ մանկական երգեր³⁸:

«Կոմիտաս» խմբից բացի թեհրանում գոյություն են ունեցել նաեւ «Արմեն», «Հայերգ», «Գողթան», «Ուրարտու», «Անուշ» երգչախմբերը³⁹:

Աշխարհի բազմաթիվ հայ գաղթօջախներում եւ Իրանում ունեցած ելույթների շնորհիվ պրոֆեսոր Աշոտ Պատմագրյանը եղել է ճանաչված արվեստագետներից մեկը: Նա ծնվել է 1898 թ. Թավրիսում, Առաքել Դավրիժեցու տոհմից սերող Պատմագրյան ընտանիքում: Սովորել է Արամյան վարժարանում եւ Գեվորգյան ճեմարանում, ապա Բեռլինում: Նա իր երաժշտական գործունեության առաջին քայլերը կատարում է 1926 թ. Փարիսում, լինում է Հյուսիսային Ամերիկայում, Լոնդոնում, Ալեքսանդրիայում, Կահիրեում, Երուսաղեմում, Բեյրութում, Բաղդադում, Թեհրանում, Թավրիսում, Սպահանում, Աբադանում: Նրա գրչին են պատկանում «Յալալի», «Հարալե» խմբերգերը, «Արտս», «Իմ գարուն», «Օրոր», «Սիրերգ», «Դիլբար» մեներգները եւ բազմաթիվ այլ ստեղծագործություններ: Վախճանվել է 1981 թ. Բեյրութում⁴⁰:

Թեհրանահայ երաժշտական կյանքի ակնառու դեմքերից է նաեւ Ավետիս Զամբալյանը, որը սովորել է Թեհրանի երաժշտական հաստատությունում, ապա Վիեննայի Երաժշտական պետական ակադեմիայում: Նրա ստեղծագործություններից են «Սասունցի Դավիթը», «Ապրիլ 24»-ը եւ «Արմենիա սուիթ»-ը⁴¹:

Երաժշտագետ-պրոֆեսոր Լյուդվիգ Բավիլը

9ԲարսեղյանՕ ծնվել է 1931 թ. Համադանում, սովորել է Թեհրանի Դավթյան եվ պետական երաժշտական հաստատությունում ապա Հոռմի Սանթա-Չեչիլիայում: 1959 թ. վերադառնալով է Թեհրան, ստանձնում է «Արարատ» կազմակերպությանը կից երգչախմբի խմբավարությունը. 1960 թ. հիմնում է «Հայ երգ» հաստատությունը: Նա 1965 թվականից մինչև իր վախճանը՝ 1990 թ., հաստատվել էր Մյունխենում⁴²:

Իրանահայ ճանաչված երաժիշտներից են եղել երգահան Էմանուել Մելիք-Ասլանյանը⁴³ եվ խմբավար Լորիս Ճգնավորյանը: Վերջինս ծնվել է 1951 թ. ուսանել է Վիեննայի եւ ԱՄՆ-ի երաժշտական ակադեմիաներում, այժմ բնակվում է Հայաստանում:

1940-ական թվականների վերջին Ելենա Ավետիսյանը Թեհրանում հիմնել է պարի ուսումնարան, իսկ 1962 թ. իրագործելով իր տարիների փայփայած երազը, հիմնում է «Իրանահայ երգ-պարի անսամբլը»⁴⁴:

Թեհրանում պարարվեստի հիմնադիրներից է Սարգիս Զանբալյանը: Նա 1937 թ. գալով Իրան կարճ ժամանակ անց հիմնում է բալետի գեղարվեստական ուսումնարան (Թեհրանի բարձրագույն բալետային դպրոց)⁴⁵:

Թեհրանում մինչեւ օրս աշխատում է «Դարբինյան երաժշտական ուսումնարանը»:

Դ. դ - Թեհրանահայ արվեստը

Իրանահայ գեղարվեստական առաջին նմուշները վերաբերում են 14-րդ դ. (Իսթհիատ Անեցու ծաղկած աստվածաշունչը՝ Սուլեյմանիեում, 1356 թ.)⁴⁶: Սակայն 17-18րդ դարում այն ապրում է ծաղկման շրջան:Երեվան

եկան հռչակաւոր արվեստագետներ՝ մանրանկարիչ Հակոբ Զուղայեցին, նկարիչներ Մինասը, Հովհաննես Մրթուվը, Բուդան Սալթանովը եւ ուրիշներ⁴⁷:

Իրանահայ արվեստը աշխուժացավ շնորհիվ Հակոբ Հովնաթանյանի (1806–1881) ստեղծագործության: Նա իրանական արքունիքում ստացավ «նաղաշբաշի» («նկարչապետ») տիտղոսը⁴⁸:

Արդեն 20-րդ դարի 20-ական թվականներին Իրանի հայաշատ քաղաքներում ստեղծվեցին նկարիչների միություններ եւ ընկերություններ: 1924 թ. Թեհրանում հրատարակված «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը բանաստեղծներից ու գրողներից բացի իր շուրջը համախմբեց նաեւ նկարիչներին:

Հայ նկարիչները կրում էին ռուսական արվեստի, իրանական եւ եվրոպական գեղարվեստական ուղղությունների ազդեցությունը:

Անդրե Սեվրուգին (Սեվրուգյան)՝ Դերվիշը ծնվել է Թեհրանում 1896 թ., կրթությունն ստացել է Թեհրանի Սան Լուի ֆրանսիական դպրոցում: 1917 թ. մեկնում է Եվրոպա եւ ուսանում նկարչություն (Ժնև, Փարիզ): 1922-ից նա անդամակցել է Թիֆլիսի հայկական արվեստի տանը: Նրա թե յուղաներկ եւ թե ջրաներկ գործերը կրում են պարսկական ավանդական արվեստի մանրանկարչության ազդեցությունը⁴⁹: 1925 թվականից շուրջ տասը տարիներ վթաղվում է Ֆերդոսու «Շահնամե»-ի թեմաներով նկարների շարք ստեղծելով: Սեվրուգինի այդ նկարները ցուցադրվում են 1934 թ. Թեհրանում, 1935 թ. Հնդկաստանում եւ 1936 թ. Վիեննայում⁵⁰:

Նա նկարավարդել է նաեւ միացյալ նահանգներում լույս տեսած Օմար Խայամի քառյակների հայերեն թարգմանության գիրքը⁵¹ Սեվրուգինը նկարել է նաեւ պաստառներ Սայաթ-Նովայի երգերի թեմայով⁵²:

Թեհրանահայ անվանի նկարիչ եւ բանաստեղծ Մարգար Ղարաբեգյանը (Դեվ) ծնվել է 1901 թ., աշակերտել է Մորիս Ֆաբլիի մոտ Թեհրանում 1917 թ. այնուհետեւ մեծ վարպետ Զամալ-էլ-Մոլքի մոտ: Նկարչության մեջ իր սիրած ուղղությունն է եղել դիմանկարչությունը, վբաղվել է նաեւ ծաղրանկարներով («Բոբոխ» եւ «Պարսկահայ տարեցույցի» համար), սիրել է արեվելյան, մանավանդ պարսկական սյուժեներ⁵³:

Հետպատերազմյան շրջանում ձեւավորվեց իրանահայ արդի գեղանկարչությունը:

Ստեղծագործական իր վառ անհատականությամբ հատուկ տեղ է գրավում նկարիչ Ավագ Հայրապետյանը (ծնվ. 1926 թ.): Սովորել է Դեվի մոտ⁵⁴: 1951 թ. մեկնել է Եվրոպա եւ մասնակցել մի շարք ցուցահանդեսների. գույների ու երանգների ներդաշնակությամբ նրա ստեղծագործություններն ուրույն տեղ են գրավում ներկայիս իրանահայ գեղանկարչության մեջ: Նրա գործերի հիմնական թեման մարդու եւ բնության փոխհարաբերությունն է⁵⁵:

Նկարիչ Միքայել (Միշա) Շահբաղյանը (1904 թ. Արդաբիլ - 1976 Թեհրան) նախնական կրթությունը ստացել է Թիֆլիսում եւ Թեհրանում: Նկարչությունը սովորել է հայտնի Զամալ-էլ-Մոլքի նկարչական դպրոցում: Աշխատակցել է Դեվին: Նրա ջրանկարների ընդհանուր թեման էր բնությունը եւ գյուղական բնապատկերները⁵⁶:

Թեհրանի հայ նկարիչների ընտանիքին էր պատկանում Տիգրան Բազիլը (1912 Նոր Զուղա - 1993 Թեհրան): Արվեստանոցներ է ունեցել Սպահանում, ապա Թեհրանում: Նրա գործերից մի քանիսը պարդարում են Նոր Զուղայի եվ Թեհրանի եկեղեցիների պատերը⁵⁷:

Եվրոպական գեղարվեստական ուսումնարաններում ուսած հայ նկարիչների մի խումբ թեհրանահայ գեղանկարչության մեջ ստեղծել է իր ուրույն ոճը եվ ուղղությունը, որի ներկայացուցիչներից են Մարգո Գրիգորյանը (կուբիստ), Հարություն Մինասյանը (աբստրակցիոնիստ), Էդիկ Այվազեանը, Սեդրակ Ղազարյանը եվ Սիրաք Մելքոմյանը⁵⁸:

Թեհրանի մյուս հայ նկարիչներից կարելի է հիշատակել Ալբերտ Վարանյանին⁵⁹, Էդմոնդ Բարսեղյանին, Բաբկեն (Բորիս) Ասիրյանին⁶⁰, Աբրահամ Գուրգենյանին⁶¹, Արշալույս Աղայանին (1973 թ. փոխադրվել է Հայաստան)⁶², Սերոժ Բարսեղյանին⁶³, Սեդրակ Նազարյանին⁶⁴ եվ այլն:

Իրանի նշանավոր մանրանկարիչներից է Կլարա Աբգարը: Նա ծնվել է Թեհրանում: 1930 թվականին ստանալով մանրանկաչության ավարտագիրը, ավարտում է գեղարվեստական բարձրագույն ուսումնարանը: Մանրանկարչությունից բացի զբաղվել է նաեվ սալիկների ձեվավորմամբ եվ ոսկեզօծմամբ: Նրա մանրանկարների գլուխգործոցն է համարվում փղոսկրի վրա կատարված աշխատանքները⁶⁵:

Թեհրանահայ մանրանկարիչներից նաեվ կրթական եվ հասարակական գործիչ Խորեն Տեր-Վրույրեանի

դուստր՝ Շաքե Տեր-Վրույրեանը⁶⁶:

Կիրառական արվեստի տարբեր բնագավառներում աշխատող արվեստագետներից են Սերժ Ավագյանը, Արման Ստեփանյանը, Հրանտ Թահմասբեյանը⁶⁷, Արափիկ Բաղդասարեանը⁶⁸ (գծանկար), Արամ Աբրահամյանը (խճանկար)⁶⁹, Վահրամ Հակոբյանը (մազի վրա գրչություն)⁷⁰, Լիլիթ Տերյանը (արձանագործ)⁷¹, Զավեն Ղարախանյանը (մետաղագործ)⁷², Ավետիս Հակոբյանը (արծաթագործ)⁷³:

Դ. Ե - Թեհրանահայ թատրոնը եվ կինոն

Հայ թատրոնը Թեհրանում սկզբնավորվել է 1878 թվականին: Մի խումբ երիտասարդներ առաջին անգամ ոմն՝ Մանաս Ապերի բնակարանում կազմակերպում են «Ուստա Պետրոս» եվ «Երկու քաղցածներ» թատերական ներկայացումները, ապա փոխադրվելով Հովսեփ Թադեոսյանի բնակարանը, բեմադրում են «Շուշանիկ» պիեսը⁷⁴:

1880 թ. Դարվապե Ղազվինի դպրոցում կառուցվում է բեմահարթակ⁷⁵: 1881 թ. հիմնվում է Թեհրանի «Հայ թատերասիրած ընկերությունը», որի նպատակն էր նպաստել թատերական գործի վարճացմանը եվ միաժամանակ նյութապես օժանդակել ազգային երկսեռ դպրոցին:

Ընկերության ակտիվ անդամներից էին Սիմելով Պետրոսյանը, Ղուկաս Ղուկասյանը, Ներսես Խանը, Հարություն Մարտիրոսյանը, Հուսիկ Փափազյանը եւ ուրիշներ, որոնք համարվում են թատրոնի հիմնադիրներ Թեհրանում⁷⁶:

Թատերասիրաց ընկերության

անդամակցում էին նաեվ՝ Հով.Մասեհյանը, Ավետիս Ղարաբեգյանը եւ Հով.Թոմասյանը⁷⁷:

Մինչեւ 1900-ական թվականները ներկայացվել են «Շուշանիկ», «Արշակ երկրորդ», «Մեծն Ներսես», «Սեվ հողեր» եվ այլ ողբերգություններ եվ մի կատակերգություն:

20-րդ դարի սկզբին Իրան հյուրախաղերի են ժամանել հայ բեմի այնպիսի երախտավորներ ինչպիսիք են Աբելյանը, Մանվելյանը, Ոսկանյանը, Սիրանուշը, Արմենյան-Դուրյանը, Արուս Ոսկանյանը, Ժասմենը եւ այլն: Դոկտ. Զաննաթի Աթային իր մի ուսումնասիրության մեջ անդրադարձալով վերջիններիս եվ հիշատակելով տիկ.Աղաբաբյանին, Կոստանյանին, Արսենյանին, Տերյանին, Հ.Գարագաշին, Մարությանին, Եղիկյանին եվ Ստեփանին գրում է՝ «...հաճախ նրանք պարսկերենին ուրույն երանգ էին հաղորդում եվ այդպիսով նման յուրահատուկ ոճը տարածվեց Իրանի երիտասարդ թատերասերների մէջ...»⁷⁸:

1916 թ. թեհրանահայ բեմի վրա երեվան են գալիս երկու նոր եվ աչքի ընկնող դեմքեր՝ տիկ.Վարդու ԶևալաՕ եվ Արտո Տերյան ամուսինները:

1916 թ. կազմալուծվում է «Թատերասիրած ընկերությունը»⁷⁹:

Հայկ Գարգաշը կազմակերպում է «Թատերական միությունը» , որն ունենում է իր առանձին սրահն ու բեմահարթակը ԶևալեպարումՕ, սակայն շուտով՝ կազմալուծվում է⁸⁰: 1916-1919 թթ. Թեհրանում հայկական ներկայացումներ կազմակերպողներից է եղել նաեվ՝ Հով.Թոմասյանը⁸¹:

Սակայն թեհրանահայ թատրոնը մնաց սիրողական

աստիճանին: Առանձին անձանց՝ ջանքերով նոր ընկերություններ ստեղծելու համար հաջողությամբ չարժանացան⁸²:

1920–1930ական թվականներին «Թեհրանի Հայկապյան երկսեռ դպրոցի նախկին աշակերտներ» միությանը (ԹՀԵԴՆԱ), կից գործում էր «Դրամատիկական ստուդիա», որի ղեկավարն էր Արտո Տերյանը:

1930–1937 թվականներին ներկայացուներ են կապմակերպում՝ «ԹՀԵԴՆԱ», Կոստանյան ամուսինները⁸³, Մանար ամուսինները, աշխարհահռչակ Վահրամ Փափապյանը (որ հատուկ հրավիրվել էր Իրան), դերասան Մկրտիչ Թաշճյանը:

1937 թ. ներկայացումներից վերջինն է լինում Մ.Մարությանի բեմադրած «Ուրիել Ակոստա»-ն, որից հետո արգելվում են հայերեն լեզվով արվող ներկայացումները⁸⁴:

Թատերական կյանքն վերսկսվում է 1942 թվականից:

1944 թ. կապմակերպվում է «Թեհրանի հայ դրամատիկ դերասանական խումբ», իսկ 1945 թ. «Շանթը»:

Այնուհետև երեվան են գալիս «Սունդուկյան» թատերախումբը (1947 թ.) ,

« Թեհրանահայ երիտ. արվեստասիրաց թատերախումբը » (ԹԵԱԹ 1951 թ.),

«Աղամյան» թատերախումբը (1952 թ.), հայ մարզա-մշակութային «Արարատ» կապմակերպության «Արմեն» թատերախումբը, «Շահեն Սարգսյան անվան թատերախումբը» (1982 թ.), «Հայ ժողովրդական թատրոնը» (1979 թ.), Իրանահայ Ազգային եվ

Մշակութային Միության թատերախումբը եվ այլն:

Հիշվածներից բացի Թեհրանի հայ թատրոնի հանրահայտ դերասաններից ու դմեքերից կարելի է հիշատակել ըստ հետեվյալի.

Հայկ Գարգաշ (1890–1960), Մուշեղ Հովհաննիսյան (1902–1957), Արմենակ Ահարոնյան (1885–1958), Վահան Աղամալյան (1889–1976), Հրանտ Ստեփանյան (1896–1959), Մարթա Դավթյան (1899–1946), Եփրատ Բարոյան (1902–1975), Միշա Մանուկյան, Նապոլ Սարվարյան (1908–1970), Արմեն Մկրտումյան (1900–1980), Հրաչ Թորգոմյան (1903–1967), Շահեն Սարգսյան (1910–1966), Գեորգ Դարֆի (1907–1964), Տիգրան Աբգարյանց (1877–1950), Մանուել Մարության (1901), Ելենա Ավետիսյան, Արամաիյա Աղամալյան (1910–1985), Սուրեն Բաղդասարեան (1927–1994), Էդիկ Ասլանյան (1930–1995), Հարություն Մինասյան, Թունի Ամատունի (1921–1989), Սուրեն Մնացականեան (1932) եվ ուրիշներ⁸⁵:

Իրանի կինոարվեստը հիմնադրվել է Ավանես (Հովհաննես) Օհանյանի ջանքերով: Նա ծնվել է 1900 թ. Մեշեդում եվ փոքր տարիքում ծնողների հետ գաղթել է Ռուսաստան: Ուսանել է Տաշքենտի առեվտրական դպրոցում, ապա իրավաբանություն էշխաբադում: Նա մենկնում է Մոսկվա եվ հետեվում բարձրագույն դպրոցի դասընթացներին⁸⁶: 1929 թ. իր դուտեր՝ Զեմմայի հետ վերադառնում է Մեշեդ, ապա Թեհրան: Այստեղ իր ընկերների հետ հիմնադրում է Իրանում կինոարվեստի առաջին դպրոցը⁸⁷:

Օհանյանը 1931 թ. հունվարի 2-ին, Թեհրանում

ցուցադրում է տեղում նկարահանված «Աբի-Ռաբի» անունը կրող առաջին համր կինոկատակերգությունը: Այնուհետեվ նա պատրաստում է «Հաջի Աղան կինոյի դերասան» վերտառությամբ իր երկրորդ կինոֆիլմը (1932)⁸⁸: Նրա վաստակը կինոարվեստում բարձր է գնահատվել միջազգային մասնագետների կողմից⁸⁹:

Իրանահայ մի շարք արվեստագետներ՝ Արամայիս Աղամալեանը, Արմանը, Սամվել Խաչիկյանը եվ ուրիշներ նշանակալից դեր են խաղացել իրանական կինոարվեստի կազմավորման ու զարգացման գործում: Իրանական կինոարվեստի ամենանշանավոր դեմքերից է եղել Արմանը (Արամայիս Հովսեփյանը 1921-1980), որը Թեհրանում առաջին անգամ բեմ է բարձրացել 1945 թ.: Արմանը հրավիրվել է Մոսկվայի կինոարվերի փառատոնին, ուր ներկայացրել է «Ծովի հարսը» ֆիլմը եվ արժանացել բարձր գնահատանքի⁹⁰: Իրանի հայ կինոարվեստագետների մեջ ուրույն տեղ են գրավում Արափիկ Բաղդասարյանը եվ Արբի Հովհաննիսյանը⁹¹: Թեհրանահայ կինոարվեստի գործիչների թիվը անցնում է մի քանի տասնյակից⁹²: Վերջին տարիներին փայլել է Վարուժ Զարմի Մասիհին:

Դ. 4 - Թեհրանահայ գրականությունը

Թեհրանահայ գրականությունը ձևավորվել է սկսած 19-րդ դարից: Այդ շրջանի պատմականորեն թելադրված նոր մտածողության ու ապատասիրական գաղափարներն են արտացոլվում թեհրանահայ գրողների ստեղծագործություններում: Այս հարցում մեծ դեր են ունեցել Ռուսաստանի եվ Կովկասի իրադարձությունները, որոնց ազդեցությունը անմիջապես այստեղ էին

փոխանցում հայ գաղթականները:

19-րդ դարի վերջին եվ 20-րդ դարի սկզբին իրանահայ գրականության յուրահատկություններից են նոր ձևերի որոնումներ. կատարվում են մեծ քանակությամբ թարգմանչական աշխատանքներ: Գրական աշխարհ են մուտք գործում անվանի թարգմանիչներ Հովհաննես Մասեհյանն ու Հովսեփ Միրզայանը:

19-րդ դարի գրական ու քաղաքական մեծագույն դեմքերից պիտի հիշատակել Հ.Մասեհյանին: Նա ծնվել է 1864 թ. Թեհրանում, նախնական կրթությունը ստացել է Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցում (Աբդու Ալիմ թաղամաս): Այնուհետեվ սովորել է Հայկազյան դպրոցում: Հովհաննեսի հայրը նկատի ունենալով նրա արտակարգ ուշիմությունն ու ընդունակությունները նրան ուղարկում է Թավրիզ, որը տիրապետում էր պարսկերեն եվ ֆրանսերեն լեզուներին եվ Մուսաֆարեդին շահի ուսուցիչն էր եղել⁹³:

1882-5 թթ. Մասեհյանը ուսումը շարունակում է Փարիզում, այնուհետեվ Իրան վերադառնալով վթաղվում է թարգմանչական գործավարությամբ: Այստեղ նա թարգմանում է մի շարք գրքեր, որոնցից ամենանշանավորը Ա.Դյումայի եվ Վ.Հյուգոյի երկերն են: Նա ազատ տիրապետում էր պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն եւ արաբերեն լեզուներին:

Իրանական պատվիրակությունների հետ նա բազմիցս գործուղվել է եվրոպական երկրներ որպես թարգմանիչ: Ավելի ուշ, որպես հյուպատոս եվ դեսպան ծառայել է Գերմանիայում, Անգլիայում եվ Ճանապոհիայում:

Մասեհյանը, որին «Մեծ հայ» էին անվանում

արտասահմանյան լրագիրները, իր մահկանացուն կնքեց 1931 թ. Ճապոնիայից Իրան վերադարձի ճանապարհին:

Մասեհյանը հայ գրականության անդաստանում հայտնի է որպես Շեքսպիրի անվուգական թարգմանիչ: Արդեն մեկ դար է, որ նրա թարգմանությունները մնում են, որպես լավագույնները... նա թարգմանել է Շեքսպիրի «Ռոմեո եվ Ջուլիետա», «Վենետիկի վաճառականը», «Համլետ», «Մակբեթ», «Օթելլո», «Արքա Լիր», «Ինչպես կամենաք», «Հուլիոս կեսար», «Անտոնիոս եվ Կլեոպատրա», «Փոթորիկը», «Ոչնչից շատ աղմուկ», «Ամառային գիշերվա երազ» եվ այլն: Մասեհյանը Նասր-օլ-Մուլքի օգնությամբ նաեվ պարսկերենի է թարգմանել «Ռոմեո եվ Ջուլիետան»:

Այս շրանի (Կաջարական շրջանի) քաղաքական, նաեվ գրական դեմքերից է Միրզա-Մելքոմխան-Նապեմ-Օլդուեն: Նա ծնվել է 1833 թ. եվ նախնական կրթությունը ստացել Նոր Զուղայում: 1843 թ. ուսումը շարունակելու համար մեկնում է Ֆրանսիա, վերադառնալով Իրան աշխատում է Նասերեդին Շահի թարգմանիչ: Նա հեղինակել է «Անհայտության գրքույկը», եվ հանձնել Նասերեդին Շահին, վերջինիս հորդորել ընթացք տալ գրքույկում առաջարկված բարեփոխումներին:

Մելքոմ խանը հեղինակել է նաեվ այլ գրքեր՝ «Ալիի խոսքերը», «Մարդկության գծերթ», «Առականեր ու առածներ» եվ այլն:

Նա իր ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերեց արաբերենի եվ պարսկերենի մի շարք թերություններ եվ հորինեց ինչ որ նոր այբուբեն, որի առանձնահատկություններից էր առոգանական նշանների

ընդգրկումը: Նա Սաադիի «Գուեսթանը» այս գրերով վերաշարադրեց եվ ծավալուն նախաբան գրեց դրա համար: Այս նախաբանում նա անդրադառնում էր նաեվ Միջին Արեվելյան ժողովուրդների հետամնացության պատճառներին:

Մելքոմխանը տարբեր շրջաններում որպես Իրանի դեսպան ծառայել է Անգլիայում, Իտալիայում եվ Շվեյցարիայում:

Մելքոմխանը 1889 թ. «Լաթարիի» արտոնությեան բեկանումի հետեվանքով ազատվում է աշխատանքից եվ վբաղվում միայն գրական գործունեությամբ, հրատարակելով «Ղանուն» (օրենք) թերթը⁹⁴:

19-րդ դարի 90-ական թթ. Հովսեփ Միրզայանի (խորհրդարանում իրանահայերի ներկայացուցիչ) թարգմանությունները ներկայացվեցին ընթերցասեր հասարակությանը: Նա թարգմանել է Վոլթեր Սքոթի, Լերմոնտովի, Մոլիերի, Բայրոնի եւ այլնի երկերը: 1912 թ. սկսում է թարգմանել Սաադու, Հաֆեզի, Բաբա-Թահերի եւ Խայամի կարեվորագույն երկերը, որոնք մինչ այսօր մնում են անվուգական: Միրզայանը թարգմանել է նաեվ հատվածներ Ֆերդուսիից եվ Ռաբինդրանաթ Թագուից⁹⁵:

1905-1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխությունից հետո երեվան եկավ գրողների եվ բանաստեղծների մի ամբողջ սերունդ: 1914 թ. սկսում է հրատարակվել «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը, որը հիմք ծառայեց հետագայում «Նոր էջ» գրական միավորի կազմավորման համար (1932)⁹⁶:

Գրական այս միավորի անդամները փորձում էին ժամանակակից գրական ձեւերը օգտագործել իրենց

երկերում: Նրանք համարյա լավաժանոթ էին ժամանակակից համաշխարհային գրականությանն ու գրողներին:

«Նոր էջի» հիմնադիր եվ գործունյա անդամներից էր Հրանտ Ֆալյանիը: Նրա գրչին են պատկանում «Թշնամիները» (Բաքու 1908), «Նոր աչքեր» (Թեհրան 1961) եվ ալ գործեր⁹⁷: «Նոր էջի» մյուս անդամներն էին Դեվը (Մարգար Ղարաբեկյան), Աշոտ Ասլանը, Արան (Արա Հովհաննիսյան), Գալուստ Խանենցը, Արշավիր Մկրտիչը, Արմեն Գեսը, Զորայր Միրզայանը, Ռ.Բենը (Ռուբեն Հովհաննիսյան)⁹⁸, որոնց գործերում զգացվում է հայ դասականներ Թումանյանի, Զարենցի, Իսահակյանի, Սիամանթոյի, Վարուժանի, Մեծարենցի եվ հատկապես Տերյանի ազդեցությունը:

Իրանահայ գրողներից առավել արժեքավոր ժառանգությունն է թողել Զ.Միրզայանը (1916–1964). նրան են պատկանում «Թաց մայթեր» եվ «Ակնարկ Իրանի արդի գրականության մասին» գործերը: Նա թարգմանել է նաեվ Բաբա Թահերի, Խայամի, Մարք Թուեյնի, Դոստոյևսկու եվ Գարսիա Լորքայի գործերը⁹⁹:

Իրանահայ նշանավոր բանաստեղծ, նկարիչ Դեվը ծնվել է 1901 թ. Թեհրանում: Նրա առաջին գրվածքները լույս են տեսնում 1923 թ. իսկ 1947 թ. լույս է ընծայվում նրա բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն «Իմ երգերը» խորագրով, 1962 թ. «Այս երկար ճամբան» (Երեվան), 1974 թ. «Սրտի ձայներ» (Թեհրան)¹⁰⁰: Վախճանվել է 1976 թ. Թեհրանում:

Թեհրանահայ բանաստեղծներից է Արամ Գարոնեն

(1905–1974), որի ստեղծագործություններում Վգալի տեղ են գրավում հայրենիքի կարոտի ու թախծի տրամադրությունները: Նա շուրջ երկու տասնյակ գրքերի հեղինակ է¹⁰¹:

Իրանահայ բանաստեղծների շարքում են Արշին (Արշալույս Բաբայան 1905–1989)¹⁰², Պետրոս Զաջբերունին (1910) եվ Գալուստ Խանենցը (1910): Պ.Զաջբերունու գրչին են պատկանում «Պատկերները», «Նոր վրեժը», «Ցավի օղակներ», «Մատյան խոհերիս» եվ այլն¹⁰³:

Գ.Խանենցը անցել է գրական երկար ուղի: Աշխատակցել է իրանահայ եվ սփյուռքի վանապան թերթերին: Նրա գրվածքներից են «Ամբողջ սրտով», «Հրաշալի Վորություն», «Բարեվ քեզ մարդ»¹⁰⁴, «Լուսամուտ» բանաստեղծությունների ժողովածուները, որոնցում տեղ գտած գործերի Վգայի մասը թարգմանվել են պարսկերենի:

Իրանահայ արձակագիրներից էր Սուրեն Ասատրյանը (1916–1991): Նա աշխատակցել է Թեհրանի բավաթիվ թերթերի: Հրատարակվել են նրա «Մորս արցունքները» (1985) եվ «Ապրող կակաչները»¹⁰⁵:

Իրանահայ դրամատուրգներից է Գեորգ Դարֆին (Գեորգ Հովհաննիսյան 1907–1964): Առանձին գրքով լույս են տեսել նրա «Սիավուշ եվ Սուդաբեն», «Արդարության ճանապարհին», «Ողջույն քեզ, Միլան», «Արյունոտ թագ» եվ այլ թատերագրություններ¹⁰⁶:

Թեհրանահայ ժամանակակից թարգմանիչներից են՝ դոկտ. Հրանդ Ղուկասյանը («Անուշ» պարսկերեն¹⁰⁷, Հարփիկ Թամրապյանը (Մալդա, Թոթովենցի «Կյանքը

հին հոմեական ճանապարհի վրա», պարսկերեն)108, Ալբերտ Բերնարդին (Գ.Զոհրաբից 17 պատմվածք, պարսկերեն)109, Ե.Փափազյանը (Մ.Արմենի «Հեղնար աղբյուրը», պարսկերեն)110, Աշոտ Մինասյանը (Խայամի եվ Հաֆեյի թարգմանիչ, 1893–1988)111, Ալեք Խաչատրյանը (Պ.Սեակի թարգմանիչ, «Մայրականը հայ բանաստեղծության մեջ», Հ.Թումանյանի «Փարվանա», «Աղթամար», «Անուշ», պարսկերեն)112, տողերիս նվաստ հեղինակը113 եվ այլն:

Վարդան Հարությունյանի114 գրչին են պատկանում «Պարսկերեն–հայերն գրպանի բառարան» (Թեհրան, 1979), «Հայերեն–պարսկերեն» բառարան, (Թեհրան, 19720: Արժեքավոր գործ է նաեվ Հայդուկ Մանսուրյանի «Պարսկերեն–հայերեն բառարանը» 9հատոր 1, 1979, հատոր 2, 1985 Թեհրան):

Թեհրանում այժմ գործում է «Իրանահայ գրողների միությունը»:

1986 թ. Գ.Խանենցի, Հովիկ Էդգարյանի, Խ.Խաչերի, Էդ.Գերմանիկի (Բաղդասարյանի) եվ այլոց մասնակցությամբ հիմնադրվեց «Թեհրանահայ գրական շրջանակը», որը ունի իր կանոնավոր հանդիպումները եվ մինչ այս հրատարակել է երեք ժողովածու՝ «Հանդիպում Ա» 1988, «Հանդիպում Բ» 1990, «Հանդիպում Գ», 1993:

Դ. է – Թեհրանահայ նշանավոր ճարտարապետները

Թեհրանահայությունը ունեցել է անվանի ճարտարապետներ: Թեհրանի ամենանշանավոր ճարտարապետներից էր Վարդան Հովհաննիսյանը: Նա ծնվել է 1895 թ. Թավրիզում: Կրթությունն ստացել է

ծննդավայրում, ապա փոխադրվելով Թեհրան, Վբաղվել է դասավանդուման աշխատանքով: Դասավանդել է Փարիզում, հաճախել տեղի ճարտարապետական բարձրագույն դպրոցը: Այն ավարտելուց եվ երկու տարի Փարիզում աշխատելուց հետո նա ձեռնամուխ է լինով պատերազմից ավերված քաղաքների վերականգնմանը, որ Վբաղվում է մինչև 1935 թվականը:

Իրան վերադառնալով, ամբողջապես նվիրվում է իր մասնագիտությանը: Այսպիսով նա իր բնագավառի մասնագետների մոտ համարվում է Իրանի արդի ճարտարապետության հիմանդիրը:

Նա հրատարակել է «Նոր ճարտարապետություն» («Մեղմարիե նովին») թերթը, Ձերկու տարի՝ 0115: Գնահատվել է, որպես Ռեզաշահի արքունական ճարտարապետ, իր քառասունամյա աշխատանքի համար:

Ճարտարապետ Լեոն Թադեոսյանը ծնվել է Թեհրանում, Մուկաֆարէդդին Շահի արքունական ոսկերիչ Խաչատուրի ընտանիքում: Սովորել է Թեհրանում, ապա Փարիզում: Նրա կառուցած շենքերն են Մարմար (1934-1942) եվ Սաադաբադ պալատները, Դարբանդի ոստիկանատունը:

Նա Սաադաբադ պալատին կից կառուցել է ապարանքներ յոթ արքայազների համար: Լեոնը Ռեզա Շահի հեռանալուց հետո նույնպես հաստատվում է ԱՄՆ-ում¹¹⁶:

Թեհրանի փոստի հին կենտրոնական շենքը եվ Իրանի արտաքին գործերի նախարարության շենքը կառուցել է Էլգարը (Մարգար Եղիա Գալստյան): Թեհրանի սպաների ակումբը ճարտարապետ Գեորգյանի գործն է:

Դ. ք - Թեհրանի հայապզգի գիտնականները

Գիտության ասպարեզում իրանահայ համայնքը նշանավոր դեմքեր է ունեցել: Բժշկապետ Դավիթխան Մկրտչյան-Դավթյանց Կարբեցին թեեվ թեհրանահայ չի եղել, բայց աշխատել է Թեհրանում որպես Ֆաթհալի Շահի արքունիքի բժշկապետ: Նա ծնվել է 1786-88 թվականներին Այրարատյան նահանգի Կարբի ավանում: Ավարտել է Կալկաթայի բժշկական վարժարանը (1811-1812 թթ.) բժշկի կոչումով: 1831 թ. հաստատվել է Թեհրանում եվ Ֆաթհալի Շահի արքունիքում կատարած իր բժշկական ծառայությունների համար արժանացել է «Խան» աստիճանին եվ պարգևատրվել Առյուծ-Արեգակ ադամանդյա պատվանշանով: Շահի մահից հետո, նա շարունակել է իր գործը նաեվ Մոհամեդ Շահի արքունիքում¹¹⁷:

Մաթեմատիկոս պրոֆեսոր Սմբատ (Ալեքսանդր) Աբեյանը ծնվել է 1923 թ. Թավրիզում: Նախնական կրթությունը ստանալով ծննդավայրում, Թեհրան է փոխադրվում եվ միջնակարգը ավարտելուց հետո, ավարտում է Թեհրանի համալսարանը 1945 թ., ապա իր ուսումը շարունակելու համար մեկնում է Միացյան Նահանգներ: 1956 թ. արժանանում է դոկտորական աստիճանի Չիկագոյի եվ Սինսիննատիի համալսարաններից: Այնուհետես զբաղվում է դասավանդումով եվ հետազոտություններով:

Աստղաֆիզիկոս պրոֆեսոր Ալենուշ Տերյանը ծնվել է 1920 թ. Թեհրանում: Նախնական կրթությունը ստանալուց հետո ավարտել է Թեհրանի համալսարանի

Ֆիզիկայի բաժինը եվ ուսումը շարունակելու նպատակով մեկնում է Փարիզ, վեց տարի հետ ստանում պետական դոկտորական տիտղոս եվ 1956 թ. վերադառնում է Իրան¹¹⁸։ Նա դասավանդումից բացի, գիտական ուսումնասիրություններ է կատարել արեգակնային ֆիզիկայի ասպարեզում։ 1964 թ. աշխատել է Գերմանիայի «Ֆրան Հաֆըր» ինստիտուտի աստղադիտարանում, ապա Իտալիայի Կապրի կղզում եվ ապա Թեհրանի գեոֆիզիկայի աստղադիտարանում¹¹⁹։

Մյուս նշանավոր դեմքերից կարելի է հիշատակել հետեվյալ անձանց. Թեհրանի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի գիտական խորհրդի անդամ դոկտ. Ալեքսանդր Բաղդյանը համարվում էր Իրանի ինը լավագույն գիտնականներից մեկը, որոնց հաջողվել էր շահել «Ալբորզ» մրցանակը (բիոքիմիայի եվ ֆիզիոլոգիայի ասպարեզում հայտնաբերել է նոր հորմոն)¹²⁰։

Թեհրանի համալսարանի դասախոս, Ֆրանսիայի գիտությունների ակադեմիայի անդամ դոկտ. Գառնիկը, 1975 թ. Պապ Պողոս 6-րդ-ից ստացավ «Կոմանդոր Պապ» շքանշանը¹²¹։

Դոկտոր Մարգար Գրիգորյանը եղել է Թեհրանի «Շարիֆ» համալսարանի ճարտարապետական ֆակուլտետի նախկին տնօրենը։ Նա տարիներ շարունակ ղեկավարել է «Տիեզերական կառույցների» միջազգային գիտաժողովը եվ այդ ուղղության հիմնադիրներց մեկն է համարվում¹²²։

Թեհրանահայ գիտնականներից են դոկտ. Էմանուել Բերբերյանը (երկրաբան, սեյսմոլոգ եվ հրաբխագետ, բազմաթիվ մենագրությունների հեղինակ), դոկտ. Կարո

Լուկասը (մաթեմատիկոս, Թեհրանի համալսարանի դասախոս)123, պրոֆ. Շաքե Աղաջանյանը (գրականագետ, փիլիսոփա, հոգեբան)124, դոկտ. Պարույր Շմավոնյանը (ԱՄՆ-ի Թեմպլը համալսարանի հոգեբանության դասախոս)125:

Իրանի պետական ու մասնավոր համալսարանների հայազգի դասախոսների եվ գիտաշխատողների թիվը կազմում է մոտ 200 հոգի126:

Դ. թ - Թեհրանի հայկական գրադարաններ

19-րդ դարի կեսերին, դպրոցների հիմնադրման հետ զուգընթաց Իրանում կյանքի կոչվեցին նաեվ հայկական գրադարաններ:

Առաջին գրադարանները հիմնադրվեցին Թավրիզ, Նոր Զուղա, Ռաշտ եվ Թեհրան քաղաքներում: Հայկական գյուղերում եվս եկեղեցիներին կից գոյություն ունեին գրադարաններ, որոնք գյուղերի հայաթափումից հետո քաղաք փոխադրվելով մեծ մասամբ համալրեցին եկեղեցիների հավաքածոները:

1877 թ. Թավրիզի Ղալա շրջանում հիմնադրվեց հայկական առաջին անկախ գրադարանը:

Թեհրանի հայական գրադարանները մինչեվ 1930-ական թթ. գործում էին ընդհանրապես դպրոցներին կից, սակայն 1936 թվականին, երբ փակվում են հայոց դպրոցները, «Հայ կանանց բարեգործական միության» ջանքերով այդ գրադարանների գրքերը հավաքվում եվ կենտրոնացվում են: Հետագայում թեմական խորհուրդի որոշումով այդ գրքերը (3-4 հազար հատոր) «Հայոց ակումբի» տնօրինությանը հանձնվեցին: 1970 թ. հիշյալ

գրադարանի գրքերը 12 հազար հատորի էր հասնում, որոնք մեծ մասամբ հայերեն էին, բայց եվ կային պարսկերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն եվ ռուսերեն գրքեր¹²⁷:

Արդեն մի քանի տարի է ինչ, Թեհրանի առաջնորդարանում վերսկսել է գրադարանի աշխատանքը:

Հարկ է անդրադառնալ նաեվ «Սաքո» գրադարան-գրախանութին, որն իր ստեղծման հենց սկզբից (1933 թ.) գրքեր է տրամադրել ընթերցասեր հասարակության չնչին գումարների դիմաց: Այս գրախանութի տիրոջ եվ տնօրենի ջանադրությամբ այն դարձել էր ոչ միայն Իրանի, այլև Միջին Արևելքի ամենախոշոր ու ակտիվ գրախանութներից մեկը: Այս գրախանութը մասնաձյուղեր ուներ նաեվ Իրանի տարբեր քաղաքներում: 1983 թ. նշվեց այս գրախանութի հիմնադրման 50 ամյակը¹²⁸:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ԹԵՀՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ

Ե. ա - Թեհրանի հայկական միություններ ու
հասարակական հիմնարկներ 1

Թեհրանում հայկական միությունները սկսվեցին կազմակերպվել դեռեվա 19-րդ դարի 60-ական թվականներին: 1860-ական թթ. համայնքին ծառայելու եվ նրա մտավոր ու կրթա-մշակութային կյանքը վարճացնելու ձգտող մի շարք ազգասերներ հիմնում են Թեհրանի «Ուսումնասիրաց միությունը»: Հիմնադիրներն էին Հովսեփ Գասպարյանը, Միքայել Մարգարյանը եվ Կարապետ Բաղիրկանյանը, որոնց ջանքերով 1870 թ. փետրվարին բացվեց թեհրանահայոց առաջին դպրոցը՝ «Հայկազյանը»²:

1871 թ. Թեհրանում հիմնվում է առաջին հայ կանացի կազմակերպությունը՝ «Հայուհիների ընկերությունը», որը սակայն, մեկ տարի աշխատելուց հետո, դադարում է նրա գործունեությունը եվ 1881 թ. վերակազմվում³:

1881 թ. հիմնադրվեց Թեհրանի «Հայ թատերասիրաց միությունը», որտեղ Թեհրանում եղած ժամանակ բեմ է բարձրացել հայ անվանի լեզվաբան Հր.Աճառյանը⁴:

1891 թ. կազմակերպվում է «Թեհրանի ազգային ուսումնասիրական ընկերությունը»⁵:

1904-1905 թթ. կազմակերպվեց «Թեհրանի հայ

կանանց բարեգործական ընկերությունը» 9ԹՀԿԲԸՕ6:

Այնուհետեվ կազմվել է երիտասարդական «Կապույտ միությունը», որը ղեկավարում էին հերթաբար Մարգար Ղարաբեգյանը 9ԴեվՕ եվ Հայկ Գարգաշը⁷:

Թեհրանի «Հայ ակումբը» հիմնվել է 1918 թ. հունվարի 1-ին, 10.000 ռիալ հիմնադրամով, գտնվում է քաղաքի կենտրոնական մասում, ունի համերգային դահլիճ, հանգստի սենյակներ, խաղասրահներ եվ այլ հարմարություններ⁸:

1943 թ. իր աշխատանքն սկսեց ակումբի գրադարանը:

Իրանահայ գրողների միության 9հիմն 1962Օ կենտրոնը գտնվում է ակումբի շրջափակում⁹:

1925 թ. կազմակերպվում է «Հայ կարմիր խաչը» եվ երկու տարի անց, 1927 թ. Թեհրանի հայոց համայնական խորհրդի նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է «Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցասեր միությունը» որպես եկեղեցական վարչության օժանդակ մարմին¹⁰:

Հայ Բարերոգործական Ընդհանուր Միության Թեհրանի մասնաճյուղի ակումբի հիմնվել է 1929 թ., որը մշակութային լայն աշխատանք է տարել հայ հասարակության մեջ¹¹, իսկ կանանց մասնաճյուղը հիմնվել է 1935 թ.:

1943 թ. հիմնվել է հայ համալսարանականների ընդհանուր միությունը: Այստեղ երբեմն ընդհանուր հասարակական բնույթով դասախոսություններ են տրվում իրենց եվ դրսից հրավիրված բանախոսների կողմից¹²:

1939 թ. հիմնադրվեց «Հայ կին միությունը»: Այժմ ունի հերթական դասախոսություններ, հրատարակել է «Հայ կինը»՝ հայ կնոջ տարազի մասին¹³:

Չարմահաի հայ ուսումնասիրաց միությունը հիմնադրվել է 1930 թ. Աբադանում, իսկ Թեհրանի մասնաճյուղը հաստատվել է 1943 թ.¹⁴, երբ Իրան-Իրաքյան պատերազմի հետեվանքով 91980-19880 հայ կյանքը դադարեց Աբադանում, Թեհրանի մասնաճյուղը պաշտոնապես դարձավ միության կենտրոնական գլխավոր կազմակերպությունը, որը ունի բավարար հնարավորություններ:

1944 թ. հիմնվել է Հայ մշակութային «Մշակույթ» միությունը¹⁵: 1950 թ. հետեվյալ չորս միությունների՝ հայ երիտ. մշակութային միության, Միտք եվ Արվեստ ընկերակցության, Իրանահայ մշակութային միության եվ «Հայրենիք» մշակութային միության բեկորներից կազմվել է հայ մշակութային «Արարատ» միությունը¹⁶: Այժմ միությունը կոչվում է «Հայ մշակութային Արարատ կազմակերպություն» եվ ունի ընդարձակ հնարավորություններ 9դահլիճներ, մարզավան եվ այլն¹⁷: 1972 թ. վարչապետ Հովեյդան 10 միլիոն ռիալ նվիրեց մարզավանի ձմեռային մարզասրահի կառուցման համար¹⁷:

1957 թ. մայիսին Թեհրանում հիմնվեց «Գարուն» ակումբը, մի խումբ հայ երիտասարդների ջանքերով: Այստեղ ժամանակ առ ժամանակ կազմակերպվում էին ընթերցողների հավաքներ, դասախոսություններ, ժողովներ, գրական գեղարվեստական երեկոներ¹⁸:

Թեհրանում կազմակերպված մյուս միությունները, որոնք մեծ մասամբ այսօր եվս շարունակում են իրենց աշխատանքը հետեվյալներն են.

Շահալիկ մարզամշակութային միութիւնը Հեշմաթիե թաղամասում, հիմնադրվեց 1962 թ. հոկտեմբերին¹⁹:

Հայ մշակութային Սիփան միություն, Նարմաք-Ջարքեշ թաղամասում, հիմն. 1964թ.²⁰:

«Արփի» մարզամշակութային միությունը, Մաջիդիեի Արարատ դպրոցի շրջափակում, հիմն. 1968²¹ թ.:

«Հայ մայր» միությունը, Մաջիդիեի թաղամասում, հիմն. 1973 թ., որի նպատակն էր «բարձրացնել թաղամասի մայրերի մտավոր մակարդակը եվ այլն»²²:

Իրանահայ Ազգային եվ Մշակութային Միությունը հիմնվեց 1979 թ.: Մինչեւ 1983 թ. թեժ աշխատանքներ կատարեց, նրա կենտրոնատեղիում հաճախ տեղի էր ունենում դասախոսություններ, դասավանդումներ, գրական-գեղարվեստական ծրագրեր եվ այլն: 1979-1986 թթ. նախագահն էր մեծանում բանաստեղծ Գալուստ Խանենցը:

«Արմենուհի» միությունը հիմնադրվել է 1974 թ., «Հայ կին» միության ջանքերով²³:

«Ալեքս» միությունը Նարմաք թաղամասում 1979 թ.²⁴:

Հայ մշակութային «Սանահին» միությունը, Վահիդիե թաղամասում, հիմն. 1979 թ., ունի գրադարան, թատերախումբ, միության գրական բաժանմունքը ճոխ ծրագրեր էր կազմակերպում հայ գրականության նշանավոր դեմքերի մեծարման եվ ծանոթացման առնչությամբ²⁵: 1994 թ. նվազել է նրա գործունեությունը:

«Անի» կանանց միությունը հիմնադրվել է 1980 թ. «Հայ կին» միության կից Սարդարապատ 9հեշմաթիեՕ թաղամասում: Միությունը չունի սեփական կենտրոնատեղի եվ օգտագործում է Սահակյան դպրոցի եվ Սարդարապատ միության սրահը²⁶:

Հայ բժիշկների միությունը հիմնվել է 1980 թ.: Նրա կենտրոնատեղին է Ավետիսյան բուժարանը:

Հարկ է ավելացնել, որ նույն թվականին Իրանում կային 120-150 բժիշկների, որոնց 90 տոկոսը Թեհրանում էին հաստատված²⁷:

Հայ մշակութային «Սարգարապատ» միությունը, Հեշմաթիե 9ՍարգարապատՕ թաղամասում հիմնվել է 1983 թ.: Ունի 200 քմ տարածքի վրա կառուցված երկհարկանի շենք, որպես կենտրոնատեղի, սակայն օգտագործում է նաեվ «Արարատ» մարզավանի հնարավորություններից²⁸:

1979-80 թթ. շինարարական աշխատանքը վերջանալով, հիմնվում է Մաջիդիեի «Հայ Տունը», որի իսկական բարերարի՝ Վահրամ Սուքերյանի անունով «Սուքերյան սրահ» է կոչվում:

Թեհրանում մինչ այժմ հիմնադրվել են չորս ծերանոցներ. դրանցից ամենահինը գտնվում է քաղաքի կենտրոնական շրջանում 9Շահաբադ, փող. Սեյեդ Հաշեմ, թիվ 140: 1974 թ. նրանում ապրում էին ինը կանայք: Ծերանոցը հիմնվել է 1950-ական թթ.²⁹:

1965 թ. Չիլոյան ազգային ծերանոցը հիմնվել է ազգային բարերար հանգուցյալ Պողոս Չիլոյանի ջանքերով, որը 1968 թ. մարտի 30-ին փոխանցվեց Իրանի հայ կաթողիկե առաջնորդարանին³⁰:

1979 թ. հիմնադրվել է նաեվ «Սոսե մայրիկ» հանգստյան տունը, որի հարկի տակ ապրում են տասնվեց հոգի 91989 թ.Օ: Ծերանոցի աշխատանքը սկսել է Թերհանի հայ կանանց բարեգործական ընկերության

նախաձեռնությամբ, որը վաղուց ի վեր մտադիր է եղել այդ գործը ի կատար ածելու, սակայն 1979 թ. է հաջողել այն իրականացնել³¹:

Թեհրանում աշխատում էր նաեվ հայ կաթոլիկե աղքատախնամ միությունը³²:

Թեհրանում հայկական բուժարանի ստեղծման մտահղացման պատմությունը վերադառնում է 1944 թ. այդ թվականին հայ համալսարականների ընդհանուր միության նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է այն եվ 1970 թ. շնորհիվ ազգային բարերար Արվուման եվ Մարգարիտ Ավետիսյանների, ի հիշատակ իերնց վաղամեռ որդու Ավետիս Ավետիսյանին, մեծ նվիրատվությամբ բուժարանը օժտվեց սեփական շենքով եվ Ա.Ավետիսյան ազգային բուժարան կոչվեց³³:

1980-ական թվականներին Նարմաք հայահոծ թաղամասում շնորհիվ դոկտ. Վիգեն Զարգարյանի ջանքերի, հիմնադրվեց Գրիգորիս բուժարանը: Հիշատակված երկու բուժարաններն առ այսօր շարունակում են իրենց աշխատանքները³⁴:

Ներկայումս Թեհրանի ավելի նշանակալից եվ գործունյա միություններն են ՀՄԱԿ-ը, Սիւիան միությունը, Հայ ակումբը, ՉՀՈՒՄ-ը, Հայ կին միությունը, Րաֆֆի միությունը եվ ԻԱՄՄ-ն:

Ե. ք - Թեհրանի հայկական մամուլը, հայկական հրատարակությունները եվ տպարանները

Իրանահայ գաղութում առաջին հրատարակությունը եղել է «Սաղմոսարանը», որը լույս է տեսել 1638 թ. Նոր Զուղայում³⁵: Ինքնահնար եվ ինքնաշեն տպագրական մեքենայով 9որը ստեղծվեց Խաչատուր Կեսարացու

ջանքերով 1636–1638 թթ.Օ³⁶: Այսպիսով, առաջին տպագրական մամուլի ստեղծումն ու տպագրված գիրքը Իրանում եվ Միջին Արեւելքում վերագրվում է հայերին³⁷:

Իրանահայ առաջին տպագրված գրքի եվ տպագրության թվականի մասին շփոթել են Գարեգին Լեվոնյանը³⁸ եվ Հ.Հ.Մարտիրոսյանը³⁹:

Նախորդ գլուխներում արդեն հիշատակված Թեհրանահայ սուսումնասիրաց ընկերությունը 9հիմնադիրներ՝ Մ.Սարգսյան, Հ.Գասպարյան եվ Կ.ԲապիրկանյանՕ, որը ամենաուշը հիմնադրվել էր 1870 թ., ինչպես նշել ենք նրանց ջանքերով հիմնադրվեց Հայկապլան դպրոցը: Նրանք կրթական այս գործունեությունը լրացնելու նպատակով որոշում են Թեհրանում հիմնել մի հայկական տպարան եվ այդ կապակցությամբ Միքայել Մարգարյանը նամակագրություն է սկսում Ջավայի հայոց հետ: Նախքան 1888 թ. բանակցությունները շարունակվում են Ջավայի հայ համայնքում, Թեհրանում հայկական տպարան հիմնելու օգտին լինելիք նպաստի համար, որի քանակն էլ 1000 գիլդր 9շուրջ 275 թումանՕ էր որոշվել⁴⁰: Այսպիսով նրանց նյութական օժանդակությամբ հավանաբար 1890 թվականին⁴¹ 9սոյն թվականը անշուշտ 1888 թվականից հետո եվ 1894 թ. առաջ է եղելՕ հիմնվում է Թեհրանի առաջին՝ Ջավահայ տպարանը: Իրանի առաջին թերթը «Շավիղը» լույս է տեսել հենց այս տպարանում: Նույն տպարանում է տպագրվել նաեվ «Աստղ արեւելյան» շաբաթաթերթը:

Այնուհետեվ մինչեվ 20-րդ դարի երկրորդ կեսը Թեհրանում հիմնվում են հայկական այլ տպարաններ.

Փարոս 91901-19630, Մոդերն 9ներկայիս Ջադիդ 1922-իցՕ, Վերածնունդ 9ԲոբոխՕ 1933-19530, Իրանչափ 91942-19560, Ալվան 91943-19520, Ալիք 919500, Նուրբախշ 9Մասիս, 19550, Անի 91956-19800, այժմ հայկական չէ եվ վերանվանվել է Նախոսթին, Արաքս 919550, Նաիրի 919590, Ֆարաբի 919750 եվ մի շարք այլ տպարաններ, որոնց հիմանդրման ստույգ տարեթիվը անորոշ է 9Անի, Բոսֆոր, Գարուն, Գուտենբերգ, Գրոհ, Թեհրան, Խայամ, Չափքար, Ռազի, Ուշանայի, Ֆրանսուա Մալեք ԶարամՕ42:

Մոդերն տպարանը մինչես այսօր ավելի քան 300 անուն հայերեն գիրք է տպագրել:

Ներկայիս հայկական տպարաններ են՝ Մոդերն 9ՋադիդՕ, Ալիք, Նաիրի, Արաքս, Նուրբախշ, Ֆարաբի:

Թեհրանում բազմաթիվ չեն հայկական հրատարակչությունները: Որպես հրատարակիչ աշխատել են Ալիք թերթի հրատարակչությունը, եվ Նաիրին 9տպարան եւ հրատարակչությունՕ: Թեհրանի տպարանները ներկայումս օժտված են համակարգչային համակարգերով, այսպիսով այժմ հնարավոր է հայկական տպագրություններ ձեվակերպել մեծ թվով հայկ. եվ պարսիկ տպարաններում: Վերջին տարիներին Թեհրանում իրենց աշխատանքն են սկսել հայերեն համակարգչային գրաշարության հիմնարկներ 9այժմ երեք հիմնարկությունՕ:

Ինչպես նշեցինք, իրանահայ առաջին տպագիր թերթը Թեհրանի «Ջավահայ» տպարանում տպագրված «Շավիղ» շաբաթաթերթն է, որը լույս է տեսել 1894-1897 թթ.: Ստորեվ ներկայացվում են Թեհրանում տպագրված պարբերական մամուլը, նրա բովանդակության բնույթը,

հրատարակման թվականը եվ խմբագիրը ըստ ժամանակագրական կարգի⁴³:

1. Շավիղ - Ավգային, գրական եվ քաղաքական շաբաթաթերթ 91894-18970. Անդրեաս Բեկնապարյան 9աՕ, Հ.Մասեհյան 91894 թ.Օ, Վրթանես Փափազյան 9խ.Օ⁴⁴:

2. Աստղ արեվելյան - Ավգային, գրական եվ քաղաքական շաբաթաթերթ, 1896 - Գելոֆյանց Սոկրատ 9խ.Օ:

3. Արշալույս - Երկշաբաթաթերթ, 1912 թ., Արսեն Միքայելյան 9ա.Օ, Զորա Սագինյան, Հ.Հովհաննիսյան 9խ.Օ:

4. Առավոտ - Շաբաթաթերթ, 1919-1920, Համբարձում Բալիլ 9ա.Օ, Զորա Սագինյան, Հ.Հովհաննիսյան 9խ.Օ:

5. Իրանի աշխատավոր - Շաբաթաթերթ, 1920-1921, Վահան Մեսրոպյան 9ա.Օ:

6. Իրանի առավոտ - Շաբաթաթերթ, 1919⁴⁵:

7.Բոբոխ-Ավգային-հասարակական,սոցիալ-դեմոկրատ ական, երգիծապալեշտական երկշաբաթաթերթ, ապա շաբաթաթերթ, 1920-1942 թթ., Արմենակ Աղայան 9աՕ, Հայկ Գարգաշ 9ա. եվ խ.Օ, համարվում է իրանահայ առաջին երգիծաթերթը:

8. Հորիզոն - Հասարակական եվ աշխատավորական շաբաթաթերթ, 1920, Հակոբ Հովհաննիսյան 9ա.Օ:

9. Ռանչբար Իրանի - Հասարակական աշխատավորական, 1921-1924, «Իրանի աշխատավորի», պարսկերեն թարգմանություն, Վահան Մեսրոպյան:

10. Նոր կյանք - Քաղաքական, հասարակական եվ գրական շաբաթաթերթ, հետագայում՝ եռօրյա, Ստ.Խանբաբյան 9ա.Օ, Վարդան Հովհաննիսյան , Օննիկ

Մխիթարյան ԶԽ.Օ:

11. Բանվոր - Հասարակական-քաղաքական եվ գրական շաբաթաթերթ, 1923-1925 թթ. Ծերուն Գինոսյան Զա.Օ, Ղազար Սիմոնյան Զիմբաբուական մարմնի գլխավոր խմբագիրՕ:

12. Մեհյան - Շաբաթաթերթ, 1924, Ավետիս Եղիայան ԶԽ.Օ:

13. Նոր պատգամ - Գրական-գեղարվեստական ամսագիր, «Միտք» միության հրատարակություն, Հ.Հովհաննիսյան Զա.Օ, Մ.Ղարաբեգյան ԶԽ.Օ:

14. Ռանչպար - Հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ, հետագայում՝ եռօրյա, 1924, Ա.Եղիայան ԶԽ.Օ:

15. Գաղափար - Հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ, հետագայում՝ եռօրյա: 1925-1927: Արշակ Ղազարյան ԶԽ.Օ, Ա.Բեջանյան Զա.Օ:

16. Նոր գաղափար - Տարեգիրք, լույս է տեսել մեկ գիրք 91926Օ:

17. Պարսկահայ տարեցույց - Տարեգիրք, 1927, 1929 եվ 1930, Հայկ Գարգաշ ԶԽ.Օ:

18. Նոր խոսք - Քաղաքական, հասարակական, գրական եռօրյա, Ս.Սիմոնյան ԶԽ.Օ, 8-րդ համարից սկսած մեկ էջը՝ պարսկերեն:

19. Վերածնունդ - Քաղաքական, հասարակական, գրական օրաթերթ, 1930-1953, Հայկ Գարգաշ Զա. խ.Օ մինչեվ 1941 թ. շաբաթաթերթ, ապա եռօրյա, 1943 թ. օրաթերթ, 1947 թ. եվ 1948 թ., 1951 եվ 1952 թթ. ունեցել է բացառիկ համարներ 29 նոյեմբերին նվիրված սով. Հայաստանի 27-րդ, 28-րդ, 31-րդ եվ 32-րդ տարեդարձին:

20. Ալիք - Քաղաքական-հասարակական եվ

գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթ 91931-19340, ապա երկօրյա 91935-19400, ապա օրաթերթ 91941-ից հետոՕ:

21. Արուսյակ - Զաղաքական-հասարակական, գրական, տնտեսական եվ իրանագիտական երկօրյա, ապա օրաթերթ, 1935-1936, Արտաշես Նավարյան 9ա. խ.Օ:

22. Նոր հասկեր - Մանկապատանեկան երկշաբաթաթերթ, 1935-1936, Մարգարիտ Սարվարյան 9ա. խ.Օ, Մուշեղ Սարվարյան 9իւ.Օ:

23. Նոր էջ - Գրականության տարեկան պարբերագիրք, 1935-1975, Զորայր Մ.Սիրվոյան, Արշավիր Մկրտչյան, Գ.Խանենց եվ ուրիշներ:

24. Նավասարդ - Գրական, գիտական երկամսյա հանդես. 1937-1939, Մ.Մկրտչյան 9հրատարակիչՕ, Հ.Թադեոսյան 9իւ.Օ, Տաճատ Պողոսյան 9իւ.Օ:

25. Բոբոշ պատանեկան - Երկշաբաթաթերթ, 1940-1943, Հայկ Գարգաշ:

26. Նոր աղբյուր - Մանկապատանեկան ամսագիր, 1942-1945, Անդրե Տեր-Օհանյան 9իւ.Օ:

27. Լույս - Գրական-գիտական երկամսյան հանդես, 1943-1945, Հ.Թադեոսյան 9իւ.Օ, Հ.Գրիգորյան 9իւ.Օ, Տ.Պողոսյան 9իւ.Օ:

28. Ցախավել - Երգիծական, պատկերավարդ երկշաբաթաթերթ, 1943-1958, Եր.Բալեն Միրվոյան 9իւ.Օ:

29. Մշակույթ - Հայ մշակութային միության, տեղեկագիր, 1944, ընդամենը մեկ համար 12 էջով:

30. Գարուն - Հայ պատանեկան մշակութային միության հրատարակություն, 1945, ընդամենը երկու համար:

31. Աշխատանք - Զաղաքական, հասարակական եվ

գրական եռօրյա, ապա՝ օրաթերթ, 1946-1947. Գ.Հակոբյան
9ա.Օ:

32. Գիտություն եվ արվեստ, Հայ
համալսարանականների ընդհանուր միության
հրատարակություն, 1946, մեկ համար:

33. Ավդարար ճշմարտության - Հոգեվոր
պարբերաթերթ ամսագիր. Ադվենտիստ եկեղեցու
հրատարակություն, 1947, Հ.Տ.Գրիգորյան 9խ.Օ, երեք
համար:

34. Արբի - Գրական, հասարակական ամսագիր,
1949-1955, Հովսեփ Թադևոսյան 9խ.Օ. նաեվ մանկական
Արփի հավելված:

35. Արմենուհի - Գրական, պատմագիտական եվ
արվեստի ամսօրյա հանդես, 1949-1955. Անդրե
Տեր-Օհանյան 9ա.Օ:

36. Լուսաբեր - Մանկապատանեկան ամսագիր,
1949-1971, Աշոտ Մուրադխանյան

37. Էրոս - Գրական ժողովածու, 1950, Նորայր
Ստեփանյան, մեկ համար:9ա. խ.Օ:

38. Նոր այգ - Շաբաթաթերթ, 1951-1953,
Ս.Սարգսյան 9ա.Օ:

39. Պահակ - Հասարակական, քաղաքական եվ
գրական ամսագիր, ապա երկօրյա. 1951-1952, Մուշեղ
Մաստյան 9ա. խ.Օ:

40. Շանթ - Պարբերական հրատարակություն,
Հայոց Դավթյան, Բուշեշ, Մարիամյան դպրոցների,
ամսագիր, 1958, երկու համար:

41. Արարատ, Ամսագիր ՀՄԱԿ հրատարակություն
1959-1960. Սեվակ Սագինյան 9խ.Օ:

42. Ալիք ամսագիր, 1961-1963

43. Խաչբառ - Պարբերական, 1962: Վարդան Նազարյան:

44. Տեղեկատու - Իրանի հայ ավետարանական եկեղեցու գործակալության կրոնական պարբերաթերթ, 1962-1964:

45. Արմեն - Գրական, գեղարվեստական, գիտական, մարզական ամսագիր, 1963, երկու համար:

46. Ալիք - պատանեկան, երկշաբաթաթերթ, 1969-1978, Ռ.Ստեփանյան 9ա.Օ, Ժ.Ղարիբջան 9խ.Օ:

47. Րաֆֆի տարեգիրք, 1969, 1970, 1971, գրական, պատմաբանասիրական, մշակութային հանդես, Տ.Պողոսյան 9խ.Օ:

48. Հուր - Պատմագիտական, գրական, բանասիրական եվ մշակութային ամսագիր, 1971-1974, դուկտ. Գագիկ Հովակիմյան 9ա. խ.Օ, հայերեն-պարսկերեն:

49. Նոր խոսք - Շաբաթաթերթ, Հայ մշակութային կենտրոն, 1979-1980, Սուրեն Համբարջյան 9խ.Օ:

50. Փյունիկ - Զաղաքական, հասարականա եվ գրական շաբաթաթերթ, 1979-1983, Ժորժ Համբարջյան 9ա. խ.Օ:

51. Անդիշե վա հոնար 9միտք եվ արվեստՕ, Պատմական, գիտական, գրական ամսագիր, 1954, պարսկերենով, հայերեն բաժնի խմբագիր Հ.Խալաթյան:

52. Ծիածան - Գրական-մշակութային եվ հասարակական ամսագիր, 1982-1988, Ի.Ա.Մ.Միության հրատարակություն, Կ.Օհանջանյան 9ա.Օ:

53. Արաքս - Գրական-մշակութային, հասարակական ամսագիր 1987 թվականից առաջին երկու համարը կրել է «Արալ» անունը, իսկ հետո, փոխվել է «Արաքս»-ի: Ունի

պարսկերեն բաժին, Հակոբ Գրիգորյան 9խ.Օ, ապա Ա.Եսայան -խ.-:

54-Ապագա Հանդես նախ որպես ամսագիր ապա եռամսյա հանդես, արտոնատեր եւ գլխավոր խմբագիր Դր. Էդիկ Բաղդասարյան(Էդ. Գերմանիկ):

55- Լույս երկշաբաթաթերթ, հասարակական, մշակութային, արտոնատեր եւ գլխավոր խմբագիր Դր. Էդիկ Բաղդասարյան(Էդ. Գերմանիկ):

Վերոյիշյան պարբերական մամուլից բացի, Թեհրանում լույս են տեսել նաեւ հետեւյալ ձեռագիր կամ լուսապատճենի եղանակով բազմացված մամուլը.

1. Փարոս -1901
2. Ասեղ -1920
3. Սպարտակ -1920
4. Տեղեկատու -1921-1922
5. Պատանի -1923-1924
6. Կայծ -1925Օ
7. Կաթիլներ -1980
8. Ժայռ -1932-1933
9. Լույս -1933
10. Մեղու -1933
11. Ուսանող -1934
12. Զարթոնք -1954
13. Շարժում -1954
14. Աղբյուր -1954-1960
15. Փեթակ -1962
16. Զահակիր -1963-1990
17. Հուր -1967

18. Ուսանողական -1970-1971
19. Անահիտ -1972
20. Արդ -1972
21. Պ.Կ. -1972
22. Մենք -1974
23. Արարատ -1977-1989
24. Հայ համալս. ընդ. միություն -1978-1982
25. Աշակերտ -1979-1983
26. Հեղափոխական ճամբով -1979-1982
27. Արեվելք -1980
28. Սուրհանդակ -1980-ից
29. Այբուբեն -1981-1982
30. Ուսուցիչ -1981-1982
31. Տեղեկատու թեհր. հայոց թեմի -1982
32. Տեղեկատու հայկ. դպրոցի -1982-1983
33. Տեղեկատու հայ ճարտ. -1987

Ներկայումս Թեհրանում լույս է տեսնում Ալիք օրաթերթը, Արաքս եւ Սուրհանդակ ամսագրերը: Լույս երկշաբաթաթերթը եւ Ապագա հանդեսը: 1894 թ. մինչեւ 1999 թ. ընդհանուր հաշվով 8. անուն թերթ է տպագրվել Թեհրանում:

Ե Զ Ր Ա Հ Ա Ն Գ Ո Ւ Մ

Հայերը դեռեվս մ.թ.ա. 6-րդ դարից եղել են Իրանում: Նրանք հիմնականում հայկական Վորամասեն էին, որոնք վասալական պարտափորոշյուն էին կատարում, ծառայելով Աքեմենյան պետությանը: Զգայի թիվ էին կազմում նաեվ հայ առեվտրականներն ու արհեստավորները: Հայերը որպես բնիկներ հնագույն ժամանակներից ապրել են Ատրպատականում կամ Պարսկահայքում:

Պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում հոծ թվով հայեր փոխադրվել են Իրան, սակայն ամենաբազմամարդ բռնագաղթը կատարվեց Շահ-Աբբաս մեծի օրոք: Բռնագաղթի գլխավոս պատճառներն էին.

ա. դատարկել Հայաստանը հայ բնակիչներից որպեսզի թուրք բանակը պարենամթերք չկարողանար հայթայթել շեն բնակավայրերից.

բ. փոխադրել Հին Ջուղան՝ որպես արեվելքի եվ արեվմուտքի առեվտրական ամենախոշոր հանգույց, դեպի Իրանի կենտրոնական շրջանը, երկրի տնտեսական կյանքին վարկ տալու նպատակով:

Թեհրանահայ համայնքը ստեղծվել է 18-րդ դասի կեսերին, երբ արդեն Թեհրանը դարձել էր Իրանի մայրաքաղաք: Այսուհանդերձ թեհրանահայ կյանքը մինչեվ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը չընթացավ աշխույժ հունով: 19-րդ դարի 60-70ական թթ. ստեղծվեց ուսումնասիրաց ընկերությունը, որի ջանքերով

հիմնադրվաց Հայկապյան դպրոցը, նույն ընկերության ջանքերով եվ հետեվողականությամբ եվ ջավահայերի նյութական օժանդակությամբ 1890-1894 թթ. հիմնադրվեց թեհրանահայ առաջին «Ջավահայ» տպարանը, որտեղ տպագրվեց իրանահայ առաջին թերթը՝ «Շավիղ» շաբաթաթերթը։ Հայ համայնքն իր բոլոր մասնակցությունը ցուցաբերեց նաեվ Իրանի քաղաքական-տնտեսական- հասարակական եվ մշակութային կյանքի վարճացմանն ու վերելքին եվ այդ առնչություններով սակայն նշանավոր հայ անձինք ժրաջանորեն աշխատեցին եվ կերտեցին նորություններ երկրի համար։ Հատկանշելի են Էնոկոլոպյան ընտանիքը, Մելքոն Խանը, Հով. Մասեհյանը, Եփրեմը եվ ուրիշներ։

Քաղաքաբնակ հայերի հասարակական կազմը համապատասխանում էր երկրում գոյություն ունեցող դասակարգային շերտավորմանը։ Այսուհանդերձ, քաղաքային հայ բնակչության հասարակական-տնտեսական դրությունը եվս իր յուրահատուկ գծերն ուներ։ Դրանցից մեկն այն է, որ քաղաքային հայ բնակչության մեր խոշոր ձեռնարկատերերը աննշան տոկոս էին կազմում։ Տեղական գործարար շրջաններում հայերը հավվադեպ են միջին ձեռնարկատերերի դիրքից ավելի վեր բարձրացել։ Այդ երեվույթի պատճառը ամենից առաջ երկրում առհասարակ արդյունաբերական արտադրության թույլ վարճացած լինելն է, ինչպես նաեվ լայն գործարար ակտիվության բացակայությունը։ Ընդհուպ մինչեվ 1946 թ. երկրի հայ բնակչության մեծամասնությունը առաջվա պես կազմում էին գյուղացիներն ու արհեստավորները։

Թեհրանահայության թիվը մասնավորապես 20-րդ

դարի կեսերից սկսեց արագորեն եվ միանգամայն աճել: 1946 թ. հետո մեծ ներգաղթի տարիներին հազարավոր հայ գյուղացիներ, իրենց տու ու տեղը թողնելով շտապում են հայրենիք ներգաղթելու: Սակայն նրանցից շատերին չհաջողվեց հայրենիք մեկնել, այսպիսով բնակություն հաստատեցին մայրաքաղաքում:

Առհասարակ հայ գյուղացիությունը ապրելով մեծ կալվածատերերի բռնապետական ճնշումների ներքո, առիթ էր փնտրում իրեն ապատելու այդ աներանելի թվացող իրավիճակից եվ 19-րդ դ. դանդաղորեն գաղթում էր քաղաքներ, մասնավորաբար Թեհրան:

Ինչպես նշվեց, հատկապես 1946 թ. հետո գավառաբնակ հայությունը հայրենադարձությունը գնահատեց փրկության ելք եվ նրանցից հազարավոր անձինք հաջողեցին հայրենիք մեկնել:

Թեհրանի հայ բնակչության աճի հետեվանքով հասարակական հիմնարկությունների կարիքը ավելի շատ էր պահանջվում, ուստի 20-րդ դարի սկզբից սկսած հիմնադրվում են դպրոցներ, եկեղեցիներ, թատրոններ եվ այլն:

1944 թ. ստեղծվում է թեհրանահայ թեմը եվ մինչեվ 1960 թ. Իրանի առաքելական եկեղեցին կապված էր էջմիածնին: Այդ թվականությունից հետո հայկական թեմերը անջատվեցին Մայր աթոռից եվ միացան Անթիլիասի կաթողիկոսության: Նկատի ունենալով ներկա իրականությունները եվ ՀՀ անկախության հռչակումը 1991 թ. սեպտեմբերին, Թեհրանի հայոց եկեղեցին անհրաժեշտաբար կարիք է պահում իր կապերը Ս.Էջմիածնի հետ ավելի սերտ եվ օրգանական դարձնելու:

Թեհրանահայությունը ունենալով իր ավանդը մշակութային տարբեր բնագավառներում 9դարոց, համալսարան, երաժշտություն, արվեստ, թատրոն, գրականություն, ճարտարապետություն, գիտություն, մամուլ եվ այլնՕ ունի էլ ավելի մեծ պարտականություններ ու անելիքներ, սակայն նկատի ունենալով՝ ա-Շահի վարչակարգի գործունեությունը 1950-ական թթ.-ից հետո, բ-Իսլամական կարգերի հաստատումը Իրանում 91979 թ.Օ, գ-համայնքի ներքին գաղափարական, հասարակական եվ մշակութային մրցակցություն եվ գործունեության նվազումը իրանահայ գաղթօջախում մասնավորապես Թեհրանում ստեղծվել է լճացում՝ հասարակական, մշակութային խիստ պասսիվություն:

Եթե 19-րդ դարի վերջերում եվ 20-րդ դարի սկզբից մինչեվ 50-ական թթ.-ում իրանահայությունը եվ մասնավորապես թեհրանահայությունը նշանակալից դեր ունեն Իրանի քաղաքական, հասարակական եվ պետական շրջանակներում, ժամանակի ընթացքում այդ դերը հասել է իր ամենանվազագույն մակարդակին գաղթօջախի ողջ պատմության համեմատությամբ: Այսօր նույնիսկ նա չի տիրում իր դպրոցներին, մայրենի լեզվի եվ կրոնի ուսուցման մակարդակը հասել է ողբալի վիճակի, հայոց պատմության առարկան բոլորովին դուրս է հանվել դպրոցների ծրագրից:

Թեհրանահայ համայնքը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչեվ 20-րդ դարի 50-ական թթ. ապրեց ծաղկման շրջան, եվ դրանից հետո ժամանակի ընթացքում, աստիճանաբար կորցնում է իր նախկին հեղինակությունը

եվ գնում է պոհ դառնալու իրանականացման ծրագրի ճիրանների մեջ:

Այս բոլորով հանդերձ 1988 թ.-ից հետո երբ սկիզբ առավ դարաբաղյան շարժումը եվ պատահեց մեծ երկրաշարժը, որի ընթացքում թեհրանահայությունն էլ ունեցավ իր ազդեցիկ դերը օժանակություններ ցուցաբերելու գործում, մանավանդ 1991 թ.-ից հետո 9ՀՀ հռչակոումՕ թեհրանահայ համայնքի մեջ նկատվում է ինչ որ չափով աշխուժություն եւ ակտիվաություն՝ հասարակական, մաշկութային եվ առեւտրական ասպարեզներում, եվ միայն այս ակտիվ գործունեության շնորհիվ համայնքը ի վիճակի եվ պորու կդառնա փրկվելու լճացումից, պարկ տալ ու իր կյանքի բարելավմանը բոլոր բնագավառներում եվ կը կարողանա պահել իր ազգային ինքնությունը:

Ծանոթագրություններ

Ներածական

- 1 «Արաքս» ամսագիր, փետրվար-մարտ 1993-1994 հունվար, Թեհրան:
- 2 Ա.Գ.Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության,
հ.Ա.,Երեւան, 1964, էջ 234:
- 3 Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմության, Երեւան, 1990 եւ աշխարհաբար
թարգմ., Երեւան, 1988:
- 4 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ. էջ 235:
- 5 Նույն տեղը, էջ 235:
- 6 Ա.Կրետածի, Պատմություն անցիցն յուրոց եւ Նաղըր շահին պարսից,
Կալկաթա,1769 թ. եւ
- 8 . - : - -
- 9 . - - - -
- 10 Հ.Տեր-Հովնանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ.1, 2, Նոր Զուղայի
Ամենափրկիչ
վանքի տպարան, 1880, 1881: Աշխարհաբար թարգմ. Պողոս
Պետրոսյան, Նոր Զուղա,
1980:
- 11 Հ.Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցյալը, ներկան եւ
ապագան,Վիեննա,
1911:
- 12 Ա.Ալպոյաճեան, Պատմություն հայ գաղթականության, հ.1 եւ 2,
Կահիրե, 1941,1955:
- 13 Նշւած աշխատությունը:
- 14 Ա.Սարյան, Պատմություն Չարմահալ գավառի, Թեհրան, 1980:
- 15 Ա.Ե.Գասպարյան, Սփյուռքահայ գաղթօջախները այսօր, Երեւան,
1962:
- 16 Հ.Մարտիրոսյան, Իրանահայ գաղութի պատմությունից «Մերձավոր եւ
Միջին Արեւելքի
երկրներ եվ ժողովուրդներ», նո. 8, 1975:
- 17 Լ.Գ.Մինասյան, Պատմություն Փերիայի հայերի, 1606-1956, Անթիլիաս,

1971, նույնի՝

«Իրանահայ պարբերական մամուլը» 1894–1994, Նոր Զուղա, 1994:
Նույնի՝ բազմաթիվ

ծավալուն եվ ամփոփ աշխատություններ:

. : - - - -18

19 Հ.Հլմար, Համառոտ ականարկ Թեհրանի հայ համայնքի մոտիկ
անցյալի մասին, «Րաֆֆի

տարեգիրք»Ա տարի,1969,Թեհրան,1968: Նույնը«Րաֆֆի տարեգիրք»Բ
տարի, 1970,

Թեհրան, 1970: Նույնը՝ «Րաֆֆի տարեգիրք» Գ տարի, 1971,
Թեհրան, 1984:

20 Ն.Գորոյանց, Պարսկաստանի հայեր, Թեհրան, 1968:

21 Զ.Հանանյան, «Միր Դավիթ Մելիք Շահնավարյան», «Րաֆֆի
տարեգիրք» 1969,Թեհրան,

1968: Նույնը՝ Թեհրանի առաջին հայկական տպարանը եվ իրանահայ
անդրանիկ

պարբերականը: Նույնը՝ 1970, Թեհրան, 1970: Նույնը՝ Մավանդարանի
եվ Գիլանի հայ

համայնքը, նույնը՝ 1971, Թեհրան, 1984 թ.:

22 Ե.Մովսիսյան, Նյութեր Թեհրանահայ պատմության համար,
«Րաֆֆի տարեգիրք»,1970,

Թեհրան, 1970:

23 Ա.Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարզ գավառում,
Թեհրան, 1975:

24 Հ.Եդգարյան, Իրանի Չարմահալ գավառը, Թեհրան, 1969:

25 Պ.Պետրոսյան, Նոր Զուղայի նախկին բնակիչների կյանքը, Նոր
Զուղա, 1974:

26 Ա.Բեգիջանյան, Բազիկ, Նոր Զուղա, 1979:

27 Հ.Պահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը 1941–79, Երեվան, 1989:

28 Վ.Անդրեասյան, Չարմահալ գավառը, Նոր Զուղա, 1977:

29 Բ.Չուգասսյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երեվան,
1963:

30 Ա.Տեր Պետրոսյան, Մենք եվ մեր Բուրվարին, Թեհրան,
1992:արխիվային եւ

տեղեկատվական նյութերը,նամակներ,մեր անձնական արխիվը եւ
այլն:

¶ ԸԻԾ Է ³ í ³ æÆÛ

1 Զսենոֆոն, Կյուրոսապատում, հայերեն թարգմ. Աշոտ

- Մուրադխանյան, Թեհրան,
1971, էջ 61:
- 2 ՀՍՀ, հ.4 էջ 450:
- 3 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ ՅԿԿԿ, է
ջ 193:
- 4 Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1977, էջ 31-36:
- 5 Փաւստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1968, էջ 222:
- 6 ՀՍՀ, հ.4, էջ 451:
- 7 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ.8, էջ
194:
- 8 Նույն տեղը:
- 9 Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմութիւն Թիֆլիս, 1912, էջ 65:
- 10 Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամնակագրութիւն, Երեւան, 1973, էջ 68:
- 11 Հ.Հ. Մարտիրոսյան, Իրանահայ գաղութի պատմություն, Մերձավոր
եւ միջին Արեւելքի
երկրներ ու ժողովուրդներ, հ.8, էջ 194:
- 12 Հ.Լ.Փահլեւանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեւան, 1989, էջ 5:
- 13 Մ.Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ.8, էջ 132:
- 14 Ա.Գ.Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի
պատմության, հ.1,Երեւան,
1964, էջ 240:
- 15 Մ.Ուռհայեցի, Ժամնակագրություն, Երեւան, 1973, էջ 157:
- 16 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1961, էջ 234:
- 17 «Ապգ.հանդես», գիրք 12, 1905, էջ 165, Ա.Գ.Աբրահամյան,
համառոտ ուրվագիծ հայ
գաղթավայրերի պատմության, Երեւան, 1964,էջ 242:
- 18 Ա.Գ.Աբրահամեան, համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի
պատմության,Երեւան,
1964, էջ 243:
- 19 Նույն տեղը, էջ 245:
- 20 Նույն տեղը, էջ 248:
- 21 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեւան, 1988, էջ 25:
- 22 Հ.Տեր-Հովնանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ.1, Նոր Զուղա,
1880, էջ 158:
- 23 Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1929, էջ 11:
- 24 Ա.Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեւան, 1988, էջ 40:
- 25 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 251, Ե.Լալայան, Վասպուրականի
ձեռագրաց
ցուցակ, էջ 822:
- 26 Նույն տեղում, էջ 251:

- 27 Հ.Տեր-Հովնանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ.1, Նոր Զուղա, 1980, աշխարհաբար, էջ 38:
- 28 Ա.Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեվան, 1988, էջ 47:
- 29 Հ.Տեր-Հովնանյանց, նշվ. աշտ., հ.1, էջ 40:
- 30 Ա.Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 48:
- 31 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 253:
- 32 Նույն տեղը:
- 33 ՀՍՀ, հ.4, էջ 451:
- 34 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրների եւ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 195:
- 35 Մ.Բուլատյան, Բուշեհրի հին գաղութը, Րաֆֆի տարեգիրք, Թեհրան, 1969, էջ 280:
- 36 Մերձավոր եւ Միջին..., հ.8, էջ 196:
- 37 Մ.Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ.8, էջ 849:
- 38 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 217:
- 39 Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., հ.2, էջ 220:
- 40 Մեջձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ..., հ.8, էջ 196:
- 41 Նույն տեղը, էջ 197:
42. : . . . -
- 43 Նույն տեղում, էջ 26:
- 44 ՀՍՀ, հ.4, էջ 163:
45. . : . -
- 46 Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, էջ 39-40:
47. -
- 48 . : . -
- 49 Նապար Գորոյանց, Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968, էջ 295:
- 50 ՀՍՀ, Հ.4, էջ 164:
- 51 Նապար Գորոյանց, նշվ. աշխ., էջ 295:
- 52 Հրաչյա Աճառյանը իր հուշերում խոսելով թեհրանահայության մասին
- 50 ընտանիք ղարաբաղցիների մասին է հաղորդում:
- 53 Նապար Գորոյանց, նշվ. աշտ., էջ 295:
- 54 «Ալիք», 1957, հոկտեմբերի 28:
- 55 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ.4,Երեվան,1969, էջ 152:
- 56 «Պարսկահայ տարեցույց», Թեհրան, 1927, էջ 39-40:

- «Վերածնունդ», Թեհրան, 1944, հունիսի 13:
 «Արաքս», Թեհրան, 1993, թիվ 54, ապրիլ, էջ 12:
 «Րաֆֆի տարգերիք», Թեհրան, 1969, էջ 268:
 «Ալիք», Թեհրան, հունիսի 5:
- 57 «Ալիք», 50-ամյակի ժողովածու, Թեհրան, 1981, էջ 127:
 58 Հ.Մելիքսեթյան, Հայերիք-Սփյուռք առնչությունները եվ
 հայրենադարձությունը, Երեվան,
 1985, էջ 177, Հ.Լ.Փահլեվանյանը «Իրանահայ համայնք»,
 Երեվան, 1989, էջ 181,
 Հ.Հ.Մարտիրոսյանը «Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ եվ
 ժողովուրդներ»,
 հ.8, էջ 284, այդ որոշման թվականը 1945 թ. դեկտեմբերի 2-ն են
 հաղորդել, իսկ ՀՍՀ,
 հ.6, էջ 208, Գ.Ե.Ավագյանը «Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը»,
 Երեվան, 1975, էջ
 122, թեհրանում ժամանակին լույս տեսնող «Վերածնունդ» թերթը,
 Աբր.Հովասափյան,
 Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարյ գավառում, Թեհրան, 1975, էջ
 54, նույն որոշումը վերագրել
 են 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին:
 59 ՀՍՀ, հ.6, էջ 208:
 60 Հ.Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները եվ
 հայրենադարձությունը, Երեվան,
 1985, էջ 216:
 61 Րաֆֆի օրացույց, Թեհրան, 1947:
 62 «Վերածնունդ» եվ Աբր. Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը
 Ալիգուդարյի գավառում,
 Թեհրան, 1975, էջ 155 :
 63 Րաֆֆի օրացույց, Թեհրան, 1947:
 64 Հայ ժող. պատմություն, Երեվան, 1985 թ., էջ 426:
 65 Հ.Լ.Պահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 185:
 66 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ..., հ.8, էջ 284:
 67 Աբր. Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարյ գավառում,
 Թեհրան, 1975, էջ 159:
 68 «Վերածնունդ», Թեհրան, 1946, նոյեմբերի 10:
 69 «Վերածնունդ», Թեհրան, 1946, նոյեմբերի 10:
 70 «Վերածնունդ», Թեհրան, 1946, հուլիսի 16:
 71 Հ.Պահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 187:
 72 Հ.Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները... էջ 254:

- 73 Նույն տեղը, էջ 265:
- 74 Արգոս, Ներգաղթի աղետը եվ աղետյալների շահագործումը, Թեհրան, 1952:
- 75 Հ.Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 265:
- 76 Նույն տեղում, էջ 279:
- 77 ՀՍՀ, հ.6, էջ 209, եվ Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրների եվ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 287:
- 78 Հ.Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ. էջ 299:
- 79 Այժմ թեհրանահայության թիվը անցնում է 80 հազարից: Նրանք հիմնականում
բնակվում են Նարմաք, Զարքեշ, Վահիդիե, Մաջիդիե, Հեշմաթիե, Բահար, Յուսեֆ Աբադ, Նադերշահ, Վիլա, Ազիզխան եվ այլն թաղամասերում:
- 80 Հայ ժող. պատմություն, հ.1, Երեվան, 1971, էջ 432:
- 81 Հայ ժող. պատմություն, հ.1, Երեվան, 1985, էջ 34:
- 82 Ս.Գ.Պետրոսյան, Դադարշիշի վորաբանակի նահանջի երթուղին, Պատմաբանա-
սիրական հանդես, Երեվան, 1982, թիվ 3, էջ 151, նաեվ՝ Հայ. ժող. պատմություն, Երեվան, 1985, էջ 35:
- 83 Նույն տեղում, էջ 161:
- 84 Հայ ժող. պատմություն, Երեվան, 1985, էջ 35:
- 85 Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 187:
- 86 . . : . . -
- 87 Նույն տեղում, էջ 230:
- 88 Նույն տեղում, էջ 231:
- 89 . . : . . -
- 90 Հ.Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, Նոր Զուղա, 1880, էջ 48:
- 91 Ղ.Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 353-354:
- 92 Ղ.Ալիշան, Սիսիական, Վենետիկ, 1893, էջ 419:
- 93 Պ.Լ.Զեքյան, Խոջա Սաֆար՝ Շահ-Աբբասի դեսպան Վենետիկի մեջ, Պատմա-
բանասիրական հանդես, 1983, հ.1, էջ 105:
- 94 . . : . . -
- 95 Զ.Հաննյան, Հայոց դերը պարսից դիվանագիտության մեջ, «Ալիք», Թեհրան, 1971, հոկտեմբերի 20:

- 96 . . . : . . . -
- 97 Հայ ժող. պատմություն, հ.4, Երեվան, 1972, էջ 178-192:
98. . . : . . . -
- 99 Նույն տեղում, էջ 47:
- 100 Արծվի Բախշինյան, Երեվան, 1993, էջ 148:
- 101 Նույն տեղում, էջ 161:
- 102 Նույն տեղում, էջ 205:
- 103 Նույն տեղում, էջ 211:
- 104 . . . : . . . -
- 105 . . . : . . . -
- 106 Նույն տեղում, հ.2, Թեհրան, 1965, էջ 259:
- 107 Արծվի Բախշինյան, ծագումով հայ են, Երեվան, էջ 210:
- 108 Նույն տեղում, էջ 211:
- 109 Նույն տեղում, էջ 96:
- 110 Նույն տեղում, էջ 111:
- 111 Նույն տեղում, էջ 112:
- 112 Նույն տեղում, էջ 129:
- 113 Անդրանիկ Հովույան, Սեթխանյան կամ Սհդխանյան գերդաստան, Ալիք, Թեհրան, 1994, մարտի 2.:
114. . . : . . . -
- 115 Արմենակ Մաքսապետյան, Էնոկոլոպյան ընտանիքը, Ալիք, ժողովածու, թերթի հնգամյակի առիթով, Թեհրան, 1937, էջ 128:
- 116 Նույն տեղում, էջ 130:
- 117 Նույն տեղում, էջ 131:
- 118 Նույն տեղում, էջ 131:
- 119 Նույն տեղում, էջ 131:
- 120 Ա.Հովույան, Նարիման խան..., Ալիք, 1994, մայիսի 19:
- 121 . . . : . . . -
122. . . : . . . -
- 123 Նույն տեղում, էջ 765:

- 124 Արմենակ Մաքսապատյան, նշվ. աշխ., էջ 133:
- 125 Ա.Հովույան, Մաթեոս խան Մելիքյան, Ալիք, Թեհրան, 1994, հուլիսի 27:
- 126 Մովսես խան Խաչատրյան, Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, էջ 177:
- 127 Ա.Հովույան, Մովսես խան Խաչատրյան, Ալիք, Թեհրան, 1994, սեպտեմբերի 11:
- 128 Հ.Եգանյան, Հասարակական-քաղաքական հոսանքները Իրանում, Երեվան, 1966, էջ 152:
129. -
- 130 Նույն տեղում, էջ 90:
- 131 Նույն տեղում, էջ 178:
- 132 Հով.Մասեհյան, Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, էջ 140-141:
- 133 Էսմայիլ Ռայիներ այս թվականը շփոթելով 1903 թ. է հիշատակել իր գրքում:
- 134 Գ.Դարֆի, Հով. Մասեհյան, Թեհրան, 1963, էջ 9:
- 135 Նույն տեղում, էջ 11:
- 136 -
- 137 -
138. -
- 139 Հ.Էլմար, Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 204:
- 140 -
- .
- 141 Հ.Էլմար, նշվ., աշխ., էջ 553-555:
- 142 Ն.Մամյան, Անվեհեր հեղափոխական ռազմիկը՝ Պետրոս խան, Ալիք, Թեհրան, 1972, հոկտեմբերի 29, 30, 31:
- 143 Արամ Աղաբեգյան, Աբրահամ խան Բախտիարի Հովակիմյան, Թեհրան, 1965:
144. -
145. -
- 146 Նույն տեղում, էջ 503:
- 147 Հով.Միրզայան, Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, էջ 150:

- 148 Գ.Իփեկյան, Ալիք, Թեհրան, 1984, մարտի 7:
- 149 . . : . . . -
150. . -
151. . : . . -
- 152 Ալիք, 1984-ի փետրվար 18:
- 153 Ալիք, 1984-ի փետրվար 19:
154. . -
- 155 Հայ ժողովրդի Պատմություն, խմբագր. Մ.Գ.Ներսիսյան, Երեվան 1985, էջ 341-342:
- 156 Նույն տեղում, էջ 342-344:
- 157 Հայ ժողովրդի պատմություն..., էջ 344-345:
- 158 Սամսոն, Դեպքերը հայ-պարսկական սահմանի վրա, «Վեմ», հանդես 1935, թիւ 4, էջ6:
- 159 Է.Ա.Զոհրաբյան, Ս.Ռուսաստանը եվ հայ-իրանական հարաբերությունները, Երեվան, 1985, էջ 26 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.13, թ.8 :
- 160 Իրանի կառավարությունը Անդրկովկասում դեսպան չուներ, բայժ Թիֆլիսի հյուպատոսը համարվում էր ընդհանուր կամ գլխավոր եվ կատարում էր նաեվ դեսպանի պարտականություններ:
- 161 Նույն տեղում, էջ 27 9ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.13, թ.150:
- 162 Նույն տեղում, էջ 27 նույնը, թ. 37 :
- 163 Ամուրյան, Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության ժամանումը Իրան, Ալիք, Թեհրան, 1976, մայիսի 27:
- 164 Ըստ կենդանի անձանց վկայության՝ Սաիդ Խանյան կամ Սեթխանյան:
- 165 Սամսոն, Հայաստանի անդրանիկ դեսպանը Պարսկաստանում, Ալիք, Թեհրան, 1992, հունվարի 25-ից փետրվարի 8-ի համարներ:
- 166 Երկաթուղային համագործակցության վերաբերյալ պատկերներ չափականց ուշադրություն էին ցուցաբերում, այսպես, 1919 թ. Իրանի արտաքին գործոց նախարան

- Նոսրաթ-օղ-Դովլե Ֆիրուզը իր մի նամակում վարչապետին
մանրամասնորեն
հայ-պարսկական երկաթուղային համագործակցության մասին
հաղորդում է. տեսնել Ալիք,
Թեհրան, 1976, մայիսի 27:
- 167 Է.Ա.Զոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 34 ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ.4,
114, ց.1, գ.88,թ.43 :
- 168 Ա.Եսայան, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրություներ,
1920-1922 թթ.,
Երեվան, էջ 172:
- 169 Նույն տեղում, էջ 345 ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ, ֆ.4, 114, ց.1, գ.88, թ.18 :
170 Նույն տեղում, էջ 384 ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ, ֆ.4, 114, ց.1, գ.88, թ.18 :
171 Ա.Եսայան, նշվ. աշխ., էջ 246 ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.4,114, ց.3, գ.7,
թ.47 :
172 Նույն տեղում, էջ 385 ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.4,114, ց.1, գ.88, թ.61 :
173 Նույն տեղում, էջ 385:
174 Նույն տեղում, էջ 386 ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.40,114, ց.1, գ.88, թ.81,
գ.98, թ.148 :
175 Նույն տեղում, էջ 387 ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.40,113, ց.3, գ.106,
թ.11 :
176 Նույն տեղում, էջ 389 ՀՍՍՀ ՊԿՀՀԱ ֆ.40,113, ց.3, գ.87, թ.27,
ֆ. 112,ց.1, վ.
23, թ. 137 :
177 Նույն տեղում, էջ 392:
178 Նույն տեղում, էջ 404:
179 Նույն տեղում, էջ 405:
180 Ալիք, Թեհրան, 1991, դեկտեմբերի 26:
181 Ալիք, Թեհրան, 1991, փետրվարի 8:
182 Ալիք, Թեհրան, 1991, փետրվարի 10:
183. . -
184 Ալիք, Թեհրան, 1992, փետրվարի 10:
185 Ալիք, Թեհրան, 1992, մայիսի 7:
186 Ալիք, Թեհրան, 1992, մայիսի 11:
187 Ալիք, Թեհրան, 1992, փետրվարի 29:
188 Ալիք, Թեհրան, 1992, դեկտեմբերի 22 եվ 24:
189 Բաֆֆի օրացույց, 1994, նաեվ՝ Ալիք 1992, դեկտեմբերի 23:

- 1 Ալիք, Թեհրան, 1980, փետրվարի 3:
- 2 ՀՍՀ, հ.4, էջ 164:
- .
- 4 Թադեոս Հովհաննիսյան, Թեհրանի հայոց Ա.Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցին,
Ալիք, Թեհրան, 1957, հոկտեմբերի 28:
- 5 Արտակ արք. Մանուկյան, Թեհրանի հայկական եկեղեցիները,
Թեհրան, 1976, էջ 4:
- ^ Նույն տեղում, էջ 5 եվ «Ալիք», 1980, փետրվարի 3:
- & Այցելություն Թեհրանի Ա.Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցին,
«Ալիք», Թեհրան, 1981:
- 8 Ալիք, 1980, փետրվարի 3:
- 9 Ալիք, 1981, հունվարի 27:
- 10 Արտակ արք. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 3:
- 11 Ալիք, Թեհրան, 1975, սեպտեմբերի 25:
- 12 Ալիք, 50-ամյակի ժողովածու, 1981, էջ 127:
- 13 Էդ.Բաղդասարյան, Թեհրանի հայոց եկեղեցիները, Արաքս, 1994,
հունվար, նաեվ՝
Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Զուղա, 1983,
էջ 34:
- 14 Ալիք, 1982, սեպտեմբերի 11:
- 15 Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Զուղա, 1983,
էջ 34-35:
- 16 Պարսկահայ տարեցույց, 1927, էջ 113:
- 17 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ.8, էջ
231 9ՀՍՀ թ.
- ԿՊՊԱ, ֆ.57, Գեորգ 6-րդ կաթողիկոսի 1941 թ. ապրիլի 14-ի կոնդակի
պատճենըՕՊ
- 18 Նույն տեղում, էջ 231:
- 19 Կանոնադրություն Հայկ. եկեղեցու, Թեհրանի Թեմի, Թեհրան, 1974,
էջ 2:
- 20 Կանթեղ օրացույց, Թեհրան, 1985:
- 21 Արտակ արք. Մանուկեան, Կենսագրական նոթեր եվ նմուշներ
ստեղծագործությունից, Թեհրան, 1985, էջ 13:
- 22 Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Զուղա, 1983,
էջ 34:
- 23 «Ամենուն տարեգիրքը», Ե.տարի, էջ 507:
- 24 Հ.Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 177:

- 25 «Հուր», 1971, թիվ 2, էջ 99:
 26 Նույն տեղում :
 27 Բաֆֆի օրացույց, 1988 եվ 1994:
 28 Ն.Ս.Մուրադյան, Պատմեջի վրա, Թեհրան, 1971, էջ 21:
 29 Նույն տեղում, էջ 126:
 30 Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Զուղա, 1983,
 էջ 34:
 31 «Ամենուն տարեգիրք», Ե-տարի, էջ 513:
 32 . . : . . -
 ## Ալիք, Թեհրան, 1994, հուլիսի 17:
 34 Ալիք, Թեհրան, 1994, հուլիսի 4:
 35- . . : . .
 36 Նույն տեղում, էջ 72:
 37 Նույն տեղում:
 38 Աբր. Հովասափյան, Ովքե՞ր են Եհովայի վկաները, Թեհրան, 1993, է
 ջ 3:

¶ ԸԾ Ծ Է » ã ã Ծ ã '

- 1 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ,
 Երեվան, հ.8, էջ 199:
 2 Ալիք, ժողովածու, Թեհրան, 1936, էջ 189:
 3 Լ.Գ.Մինասյան, Պատմություն Փերիայի հայերի, Անթիլիաս, 1971, էջ
 478:
 4 Նույն տեղում, էջ 188:
 5 «Ամենուն տարեգիրք», 1958, էջ 389:
 6 Լ.Գ.Մինասյան, Պատմություն Փերիայի հայերի, Անթիլիաս, 1971, էջ
 481-482:
 7 Աբր. Հովասափյան, Հայաբնակ գյուղերը Ալիգուդարվ գավառում,
 Թեհրան, 1975,
 էջ 36-37 ներդիր :
 8 Լ.Գ.Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 483:
 9 Հ.Լ.Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 61 եվ
 ՕԶԼԼ ՏՉՎՉ
 ՀԶԶԶՄԸԼԽ Մ'նր Թբսվկջլ Հջլգ Աբերսբ 9«'»է«'»Օխ Ըդերսգխ
 «'» եվ Հ.Եգանյան,
 Ագրարային հարաբերությունները Իրանում, Երեվան, 1970:
 10 Մ.Ռեկա Փահլավի, Սպիտակ հեղափոխություն,

9թարգմ.Ա.ՄուրադխանյանՕ,
Թեհրան, 1971, էջ 51:

11. . : . -

12 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրների եւ ժողովուրդներ,
Երեւան, հ.8, էջ 201:

13 Ա.Խ.Ստեփանյան, Հայ առեւտրական բուրժուազիան Իրանի
տնտեսական կյանքում, Երեւան, 1992, էջ 69:

14 Նույն տեղում, էջ 89:

15 «Ալիք», Թեհրան, 1990, մարտի 1:

16 Ա.Խ.Ստեփանյան, նշվ. աշտ. էջ 97-99:

17 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ.8, էջ
214:

18 Նույն տեղում, էջ 216:

19 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ.8, էջ
216:

20 Թեհրանի «Հ.Սահակյան» դպրոցը, Թեհրան, անթվակիր:

21 . . -

22 Նույն տեղում:

23 «Ալիք», Թեհրան, 1971, հոկտեմբերի 20:

24 Թեհրանահայությունը երբեք չի ունեցել առանձին թատրոնի
սրահներ մշակութային

միություններից եւ դպրոցներից անջատ , ոչ էլ մեկից ավել
կինոթատրոն ինչպես

նշում է Հ.Փահլեվանյանը իրանահայ համայնք, Երեւան, 1989, էջ

45 :

25 Ն.Գորոյանց, Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968, էջ 296:

26 Ա.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 232-233:

27 Ա.Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ
364:

28 Է.Ա.Զոհրաբյան,Սով.Հայաստանը եւ հայ-իրանական
հարաբերությունները,Երեւան, 1985, էջ 99-101 ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ,
ֆ.4, 114, ց.2, գ.63,թ. 12-13 :

29 Ա.Եսայան, Հայաստանի միջազգային-իրանական դրությունը,
Երեւան, 1967,

էջ 334:

30 Ա.Եսայան, նշվ. աշխ., էջ 335 ՀՍՍՀ ՊԿՀՀՍ, ֆ.4, 114, ց.1, գ.30,
թ.155 :

31 Ալիք, Թեհրան, 1989, դեկտեմբերի 28:

32 Րաֆֆի օրացույց, 1992:

- 24 Նույն տեղում, էջ 3:
- 25 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ.8, էջ 261,
- նաեվ՝Արամ Երեմյան, Աշուղ Հարություն Օղլի: Փխրանքներ աշուղական գրականությունից,Թեհրան, 1946, էջ 3-11: Նաեվ՝ Լ.Գ.Մինասյան, Աշուղ Մարգար Սետեփանյան, Ալիք, 1990, հուլիսի 16:
- 26 Պատմություն Ատրպատականի հայոց թեմական դպրոցի, Թեհրան, 1981,
- էջ 84-85:
- 27 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ եւ ժող. ..., հ.8, 262:
- 28 Պատմություն Ատրպատականի հայոց թեմական դպրոցի, էջ 85:
- 29 Հ.Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989, էջ 240:
30. . -
- 31 Բաֆֆի օրացույց, 1992:
- 32 Հ.Փահլեվանյան, նշվ. աշխ., էջ 240:
- 33 Բաֆֆի օրացույց, 1992:
- 34 Հ.Փահլեվանյան, նշվ. աշխ., էջ 241:
- 35 Արա Տեր-Հովհաննիսյան, Հուշեր երգահան Նիկոլ Գալանդարյանի մասին, Թեհրան,19562, էջ 4:
- Նաեվ Ցիցիլիա Բրուտյան, Սիյուռքի հայ երաժիշտները, Երեվան, 1968, էջ 188-200:
- 36 Նույն տեղում:
- 37 Մերձավոր եվ Միջին..., հ.8, էջ 264:
- 38 «Կոմիտաս» երգչախմբի 40-ամյակի եվ իր հիմնադիր ու ղեկավար Հ.Գրիգորյանի գործունեության 55-ամյակը, Թեհրան, 1969, էջ 7-23:
- 39 Ալիք, 1965, հունիսի 13 եվ 1987, օգոստոսի 15:
- 40 Յ.Բրուտյան, Սիյուռքի հայ երաժիշտները, Երեվան, 1968, էջ 484-487, եվ
- Ա.Պատմագրյան, Իմ հուշերից, Բեյրութ, 1978:
- 41 Ալիք, 1974, սեպտեմբերի 12:
- 42 Ալիք, 1990, հոկտեմբերի 18:
- 43 «Հուր», 1972, թիվ 13-14, էջ 105, նաեվ Ալիք, 1975, հոկտ. 27:
- 44 Ալիք, 1993, օգոստոսի 2:
- 45 Ալիք, 1956, եվ Հ.Փահլեվանյան, նշվ. աշխ., էջ 245:
- 46 Մերձավոր եւ Միջին Արեվելքի երկրներ եվ ժող. ..., հ.8, էջ 256:
- 47 Մանյա Ղազարյան, Նոր Զուղայի գեղանկարչությունը, պարսկերենի թարգմ. Էդ. Գերմանիկ, Թեհրան, 1985:

- 48 Հ.Պահեվանյան, Իրանահայ համայնքը, էջ 247:
- 49 Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1929, էջ 376-379:
- 50 Նույն տեղում, էջ 278-279:
- 51 Խայամի քառյակներ, Թեհրան, 1964, էջ 34:
- 52 «Ալիք», թիվ 271 983010:
- 53 «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 297-298:
- 54 Իրանահայ նկարիչներ, Հայ մշակութային միություն, Թեհրան, 1949:
- 55 Էդ.Բաղդասարյան, Թեհրանահայ պատմությունը, Արաքս, Թեհրան, թիվ 58, 1993, էջ 10:
- 56 Ալիք, 1971, հունիսի 26, 1990 հունվարի 7, 1990 մայիսի 4, 1992, հունիսի 6:
- 57 «Ալիք», 1993, դեկտեմբերի 2, 1994, հունվարի 13:
- 58 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եվ..., հ.8, էջ 261: Մանյա Ղազարյան, Իրանի ժամանակակից հայ նկարիչները, «Ս.Հայաստան», 1966, թիվ 9, էջ 23 :
- Ալիք, թիվ 274 5624 : 1992 հունիսի 27, 1990 հունվարի 27:
- 59 Ալիք, 1992, մարտի 12:
- 60 Իրանահայ նկարիչներ, Թեհրան 1949:
- 61 Ալիք, 1992, հոկտեմբերի 5:
- 62 Ալիք, 1990, օգոստոսի 26:
- 63 Ալիք, 1994, հունվարի 15, 1994, հունվարի 27:
- 64 Ալիք, 1964, մարտի 15, 1988, օգոստոսի 7:
- 65 Արաքս, 1994, թիվ 67-68, էջ 6: Ալիք, 1994, հունիսի 6:
- 66 Ջարթոնք, Բելրութ, 1984:
- 67 Ալիք, 1987, հունիսի 14:
- 68 Ալիք, 1985, դեկտեմբերի 15:
- 69 Ալիք, 1986, փետրվարի 18, 1988, մայիսի 14:
- 70 Ալիք, 1986, հունիսի 26:
- 71 Ալիք, 1990, հունվարի 22, 1989, դեկտեմբերի 9:
- 72 Ալիք, 1992, ապրիլի 18:
- 73 Ալիք, 1989, մարտի 14:
- 74 Պարսկահայ տարեցույց, 1929, էջ 395-397:
- 75 Ա.Մամյանը թյուրիմացությամբ 1884 թ. է նշում Իրանահայ վերջին 50-ամյա թատրոնի վաստակավորները, Թեհրան, 1985, էջ 19 , մեր կարծիքով դա թատերասիրաց ընկերությունից առաջ է կառուցվել է.Բ. :
- 76 Պարսկահայ տարեցույց, 1924, էջ 396:

- 77 Արսեն Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 21:
78. . : . . -
- 79 Ա.Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 22:
- 80 Պարսկահայ տարեցույց, 1929, էջ 396:
- 81 Ա.Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 23:
- 82 Պարսկահայ տարեցույց, 1927, էջ 117-118:
- 83 Ալիք, 1993, մայիսի 22:
- 84 Ա.Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 25:
- 85 Ա.Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 74-174: Ալիք, 1887, օգոստոսի 29, 1989, հոկտեմբերի 5, 1956, ապրիլի 6, 1994, մարտի 10, 1994, ապրիլի 13, 1987, օգոստոսի 17, 1969, մայիսի 8, 1993, հունիսի 3, 1935, ապրիլի 29:
- 86 Ալիք, 1990, հունիսի 2:
87. . : . . . -
- 88 Նույն տեղում, էջ 49:
- 89 Նույն տեղում, էջ 79-95:
- 90 Իրանահայ վերջին 50-ամյա թատրոնի վաստակավորները, Թեհրան, 1985:
- 91 Հ.Փահլեվանյանը թյուրիմացությամբ Արափիկը՝ Արփիկ եվ Արբին՝ Արփի է
հիշատակել նշվ. աշխ., էջ 239 :
- 92 Ալիք, 1974, փետրվարի 27, թիվ 216 12,506 , 1987, դեկտեմբերի 26, 1987, մարտի 5, 1993 դեկտեմբերի 1, 1992 հունիսի 11, 13, 14, 15, 17, 18, 21:
- 93 Գ.Դարֆի, Հով. Մասեհյան, Թեհրան, 1963:
«Պարսկահայ տարեցույց» Թեհրան, 1927, էջ 140-141:
«Րաֆֆի տարեգրք», Թեհրան, 1969, էջ 331-335:
- 94 . : . . : . . -
- . . .
- Հ. Էլմար, Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 83-102:
- 95 «Պարսկահայ տարեցույց», Թեհրան, 1927, էջ 150-152:
«Խայամի քառյակներ», Թեհրան, 1964:
Րաֆֆի տարեգիրք, Թեհրան, 1971, էջ 185-198:
- 96 «Նոր էջ», թիվ 1, Թեհրան, 1935:
- 97 Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 19:
- 98 Արմեն Տոնոյան, Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության, Բեյրութ, 1963,

- էջ 5-6:
- 99 Կարիկ Պասմաճյան, Իրանահայ բանաստեղծներ, Փարիզ, 1976, էջ 55:
- 100 Արմեն Տոնոյան, Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության, Բեյրութ, 1963, էջ 39-40:
- Կարիկ Պասմաճյան, նշվ. աշխ., էջ 54:
- Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 131:
- Անդրանիկ Սարյան, Հուշամատյան բանաստեղծ-նկարիչ Դեմիր, Թեհրան, 1974:
- 101 Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 141-150:
- 102 Ալիք, 1989, դեկտեմբերի 21:
- 103 Իրանահայ այրդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 239-256:
- 104 Կ.Պասմաճյան, նշվ. աշխ., էջ 54-55:
- 105 Ալիք, 1991, սեպտեմբերի 15:
- 106 Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 171:
- 107 . : . . . -
- 108 Ալիք, 1989, մարտի 1:
109. : . . . -
- 110 . : -
- 111 Ալիք, 1988, մարտի 8:
112. : -
- 113 «Հայ ժողովրդի պատություն» երկու հատոր, Թեհրան, 1981, «Հայ մշակութային նշանավոր գործիչները», Թեհրան, 1982, «Հայերեն սովորենք» հայերենի ինքնուսույց , Թեհրան, 1984, «Նոր Զուլայի գեղանկարչությունը», Թեհրան, 1985, «Հայերը», Թեհրան 1983, «Թեհրանահայության պատմություն», Թեհրան, Արաքս ամսագիր, փետրվար 1993-1994 հունվար, «Իրանագիտությունը հայոց մոտ» Արաքս/հ.63-64, «Ակնարկ հայկական ճարտարապետության» Արաքս, հ.62, «Ակնարկ հայկական երաժշտության» Արաքս, հ.72, «Մայրենի բանաստեղծությունը հայ գրականության մեջ» Արաքս, հ.69, «Ակնարկ հայ տպագրության

պատմության»

Արաքս, հ.67-68, եվ այլն:

114 Ալիք, 1982, փետրվարի 24:

115 Ալիք, 1932, օգոստոսի 10:

116. . -

117 Պարսկահայ տարեցույց, 1930, էջ 309-312:

118 Արաքս, Թեհրան, 1993, թիվ 61, էջ 7-8:

119 Րաֆֆի օրացույց, Թեհրան, 1994:

120. . -

Հիշված ինը գիտնականներից էր նաեվ դոկտ. Յուրա
Չիլինգարյանը ՅԱԲադանի
նավթի ֆակուլտետի դասախոսՕ:

121. . -

122 . : . -

123 Արաքս, 1993, թիվ 60, էջ 7-8:

124 Ալիք, 1976, ապրիլի 19:

125 Ալիք, 1975, փետրվարի 26:

126 Ալիք, 1991, փետրվարի 16:

127 Մերձավոր եվ Միջին Արեվելքի երկրներ եվ..., հ.8, էջ 274-275:

128 «Սաքո» գրատան հիանամյակ, Թեհրան, 1983:

¶ ԸԻ Ծ Ե Ի ԶԵՆ . » Ը Ի Ը Դ

1 Սուլյն բաժնուժ նպատակ ունենք այն միություններին ու
հասարակական հիմնարկների

ներկայացնել, որոնք ունեն մարվա-մշակութային եվ
բարեգործական բնույթ:

2 Րաֆֆի տարեգիրք, 1970, էջ 482:

3 Ն.Մամյան, 70 ամյակ Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական
ընկերության,

Թեհրան, 1975, էջ 27, 38:

4 Էդ. Բաղդասարյան, Թեհրանահայության պատմություն, Արաքս, թիվ
60:

5 Ն.Մամյան, նշվ. աշխ. էջ 40:

6 Նուլյն տեղում:

7 Գալուստ Խանենց, Լուսամուտ, Թեհրան, 1993, էջ 7:

8 Ալիք, 1931, հոկտեմբերի 1:

- 9 Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964, էջ 8:
- 10 50-ամյակ Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցասեր միության, Թեհրան, 1978, էջ 9-13:
- 11 «Պահակ», թիվ 5, 1952, մայիս, էջ 5:
- 12 «Պահակ», թիվ 5, 1952, մայիս, էջ 7:
- 13 Ալիք, 1989, հոկտեմբերի 1:
- 14 Պատմություն Չարմահալի գավառի հայ ուսումնասիրաց միության, Թեհրան, 1957, էջ 84:
- 15 «Պահակ», թիվ 8, 1952, օգոստոս, էջ 18-19:
- 16 Նույն տեղում, թիվ 5, էջ 7: Ալիք, 1994, ապրիլի 21, նաեւ ՀՄԱԿ, 40 ամյակը, Թեհրան, 1984:
- 17 Ալիք, 1972, սեպտեմբերի 2:
- 18 Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ... հ.8, էջ 274:
- 19 Ալիք, 1974, սեպտեմբերի 9:
- 20 Ալիք, 1989, նոյեմբերի 23-25:
- 21 Ալիք, 1974, սեպտեմբերի 10:
- 22 Ալիք, 1974, օգոստոսի 4:
- 23 Ալիք, 1981, մայիսի 4:
- 24 Ալիք, 1981, հուլիսի 23:
- 25 Ալիք, 1981, մարտի 4:
- 26 Ալիք, 1990, մարտի 5, 1981, մայիսի 23:
- 27 Ալիք, 1980, օգոստոսի 7:
- 28 Ալիք, 1990, օգոստոսի 18:
- 29 Ալիք, 1974, հունիսի 18:
- 30 Րաֆֆի տարեգիրք, 1969, էջ 482:
- 31 Ալիք, 1989, նոյեմբերի 27:
- 32 Ալիք, 1970, մաիսի 7:
- 33 Րաֆֆի տարեգիրք, 1969, էջ 491, Ալիք, 1979, մաիսի 10, Ալիք, 1992, նոյեմբերի 14:
- 34 Արաքս, 1993, թիվ 60, հոկտեմբեր, էջ 10:
- 35 Լ.Գ.Մինասյան, Նոր Զուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը, Ն.Զուղա, 1972, էջ 17:
36. . - . . (.) -
- 37 Նույն տեղում:
- 38 Գ.Լեվոնյան, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը, Երեւան, 1958, էջ 84:

- 39 Մերձավոր եվ Միջին Արեւելքի երկրներ... հ.8, էջ 267:
- 40 Րաֆֆի տարեգիրք, 1970, էջ 277-283:
- 41 Լ.Գ.Մինասյան, Մոդերն տպարանը եվ իր տպագրած գրքերը 1922-1982 թթ.,
Ն.Զուղա, 1984, էջ 14:
- 42 Նույն տեղում, էջ 13-14 :
- 43 Սույն ցանկը պատրաստելիս օգտագործել ենք հետեւյալ աղբյուրները, աշխատելով
լրացները եվ ուղղել նրա պակասն ու վրիպումները:
- Րաֆֆի տարեգիրք, 1970, էջ 277-290:
- Լ.Գ.Մինասյան, Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994, Ն.Զուղա, 1944:
- Մերձավոր եվ Միջին Արեւելքի երկրներ... հ.8, էջ 267-268:
- Հ.Փահլեւանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեւան, 1989, էջ 302-310:
- Րաֆֆի տարեգիրք, 1971, էջ 227-240:
- Մ.Բաբլոյան, Հայ պարբերական մամուլը - 1794-1980, Երեւան, 1986:
- Ալիք, 1994, մարտի 5, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 1993, օգոստոսի 22, մայիսի 5:
- Արաքս, 1993, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 9թիվ 610:
44 ա - արտոնատեր, իս - խմբագիր:
45 Լ.Մինասյանը չի հիշատակել այս թերթը. էսմայիլ Ռայինը նշանակել է, սակայն
1918 թ., Բաբլոյանը 1919 թ. կասկածով է նշել:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ա - Հայերեն

- 1- Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Երեվան, 1977:
- 2- Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, աշխար. Մ.Աբեղյան եվ Ս.Հարությունյան, Երեւան, 1991: Նաեվ Ս.Մալխասյան, Երեվան, 1968
- 3- Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երեվան, 1968
- 4- Եղիշե, Վարդանի եվ հայոց պատերազմի մասին, Երեվան, 1946 եվ Երեվան, 1989
- 5- Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երեվան, 1973
- 6- Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեվան, 1990 եվ 1988
- 7- Սեբեոս, Պատմություն, Երեվան, 1979
- 8- Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երեվան, 1961
- 9- Զսենեփոն, Կյուրոսապատում, թարգմ. Աշոտ Մուրադխանյան, Թեհրան, 1971
- 10- Պ.Հ.Հովհաննիսյան, Ա.Գ.Աբրահամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն Զրիստոմատիա, հ.1, Երեվան, 1981
- 11-Վ.Ա.Բայբուրդյան, Թուրք-իրանական հարաբերություններ 1900-1914, Երեվան, 1974
- 12- Հ.Խ.Նաջարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները եվ Հայաստանը 16-17րդ դդ., Երեվան, 1961
- 13- Հ.Մ.Եգանյան, Հասարակական, քաղաքական հոսանքները Իրանում, Երեվան, 1966
- 14- Հ.Մելիքսեթյան, Արեվմտահայերի բռնագաղթը եվ սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը սովետական Հայաստան, Երեվան 1975
- 15- Արտավիրապ Նամակ, թարգմ. պրոֆ. Ռ.Աբրահամյան, Երեվան, 1958
- 16- Բ.Լ.Չուգասյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երեվան, 1963
- 17- Հայ ժողովրդի պատմություն, ակադ. հրտ. հ.1-8, Երեվան, 1967-1984
- 18- Հայ ժողովրդի պատմություն, Երեվանի համալսարան, Երեվան, 1985
- 19- Ա.Եսայան, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը, Երեվան, 1967
- 20- Է.Ա.Զոհրաբյան, սովետական Ռուսաստանը եվ Հայ-իրանականհարաբերությունները, Երեվան, 1985
- 21- Հ.Մ.Եգանյան, Ագրարային հարաբերությունները Իրանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին,Երեվան, 1970
- 22- Ն.Հ.Շահնապարյան, Հայ-իրանական եվ հայ-հոմեական

հարաբերությունները հայ

մատենագիրների լուսաբանությամբ, Երեվան, 1990

23- Ս.Ս.Ստեփանյան, Հայ առեկտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում,

Երեվան, 1992

24- Հ.Լ.Փահլեվանյան, Իրանահայ համայնքը, Երեվան, 1989

25- Մերձավոր եվ Միջին Արևելքի երկրներ եվ ժողովուրդներ, հ.4, Երեվան, 1969

26- Նույնը, հ.8, Երեվան, 1975

27- Նույնը, հ.11, Երեվան, 1982

28- Նույնը, հ.15, Երեվան, 1989

29- Բաֆֆի, Երկրի ժողովածու, հ.8, Երեվան, 1963

30- Բաֆֆի, Երկրի ժողովածու, հ.9, Երեվան, 1964

31- Ա.Գ.Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ.1 եվ

2, Երեվան, 1964 եվ 1967

32- Ս.Գասպարյան, Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Երեվան, 1962

33- Գ.Տ.Խրլոպյան, Հայ սոցիալական իմաստասիրության պատմություն, Երեվան, 1978

34- Հ.Գ.Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ.1, 2, Երեվան,

1956, 1958

35- Հ.Գ.Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Երեվան, 1976

36- Հ.Մելիքսեթյան, Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները եվ հայրենադարձությունը,

Երեվան, 1985

37- Մեսրոպ Թաղիադյան, Ուղեգրություններ, նամակներ, վավերագրեր, Երեվան, 1975

38- Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երեվան, 1967

39- Գ.Լեվոնյան, Հայ գիրքը եվ տպագրության արվեստը, Երեվան, 1958

40- Գ.Ե.Ավագյան, Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը, Երեվան, 1975

41- Լ.Շ.Հովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երեվան, 1990

42- Հ.Տ.Մեսրոպյան, Կյանքի հուշեր, հ.1 եվ 2, Թեհրան, 1949, 1983

43- Ա.Բեգիջանյան, Բազիկ 9դեպի պարսկահայ գավառները, Նոր Զուղա, 1974

44- Գարեգին եպիսկոպոս, Իրանը եվ հայությունը, Թեհրան, 1971

45- Ար.Երեմյան, Մի անհայտ ձեռագիր տաղարան, Թեհրան, 1947

46- Ար.Երեմյան, Աշուղ Հարթուն Օղլի, Թեհրան, 1946

- 47- Ար.Երեմյան, Ժողովրդական նկարիչ Գաբրիել Գյուրջյան, Թեհրան, 1951
- 48- Ար.Երեմյան, Գրաֆիկ-նկարիչ Վանո Խոջաբեգյան, Թեհրան, 1949
- 49- Ար.Երեմյան, Քանդակագործուհի Այծեմնիկ Ուրարտու, Թեհրան, 1948
- 50- Արա Տ.Հովհաննիսյան, Հուշեր երգահան Նիկոլ Գալանդարյանի մասին, Թեհրան, 1962
- 51- Աշ.Պատմագրյան, Հայ երգը դարերի միջից, Պեյրուք, 1973
- 52- Աշ.Պատմագրյան, Իմ հուշերից, Պեյրուք, 1978
- 53- Ալ.Վտարանդի «Կոմիտաս» երգչախմբի 40-ամյակի եվ իր հիմնադիր ու ղեկավար
Հ.Գրիրորյանի գործունեության 55-ամյակը, Թեհրան, 1969
- 54- Հայկ Աճեմյան, Հիշատակարան Թեհրանի հայոց Իսրաել Սահակյան
ազգային
դպրոցի, Թեհրան, 1958
- 55- Լ.Գ.Մինասյան, Պատմագիր Ստեփանոս Երեց, Թեհրան, 1956
- 56- Լ.Գ.Մինասյան, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Զուղա, 1983
- 57- Կանոնադրություն հայոց եկեղեցու, Թեհրանի թեմի, Թեհրան, 1961, 1974
- 58- Արտակ արք. Մանուկյան, Զուրը կրոնական ծիսակատարության մեջ,
Թեհրան, 1973
- 59- Արտակ արք. Մանուկյան, Կենսագրական նոթեր եվ մնուլշներ
ստեղծագործություններից, Թեհրան, 1985
- 60- Արտակ արք. Մանուկյան, Կենցաղագիտական խորհուրդներ, Նոր
Զուղա, 1977
- 61- Արտակ արք. Մանուկյան, Թեհրանի հայկական եկեղեցիները, Թեհրան,
1976
- 62- Վարդան Ծ.Վարդապետ Դեմիրջյան, Դիվան Ատրպատականի հայոց
պատմության,
Թավրիզ, 1966
- 63- Ա.Մամյան, Հուշամատյան Ն.արք. Մելիք-Թանգյանի, Թեհրան, 1968
- 64- Զ.Գ.Հանանյան, Միր Դավիթ Մելիք Շահնավարյան, Թեհրան, 1969
- 65- Ար.Աղաբեգյան, Աբրահամ խան Բախտիարի Հովակիմյան, Թեհրան, 1965
- 66- Արգոս, Ներգաղթի աղետը եվ աղետյալների շահագործումը, Թեհրան,
1952
- 67- Գ.Դարֆի, Հովհաննես Մասեհյան, Թեհրան, 1963
- 68- Մ.Վարանդյան, Հ.Հ.Դաշնակցության պատմություն, հ.1,2, Թեհրան, 1981
- 69- Իրանահայ արդի գրողներ, Թեհրան, 1964
- 70- ՀՄԱԿ-ի հիմնադրության եվ գործունեության 40-ամյակ, Թեհրան, 1984
- 71- Ն.Մասունյան, Համառոտ պատմություն Թեհրանի հայ կանանց
բարեգործական
ընկերության, 950 ամյակՕ, Թեհրան, 1957

- 72- Ն.Մամյան, 70-ամյակ ԹՀԿԲԸ, Թեհրան, 1975
- 73- 50-ամյակ Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցասեր միության, Թեհրան, 1978
- 74- Պատմություն Չարմահալի գավառի հայ ուսումնասիրաց միության, Թեհրան, 1957
- 75- Դ.Ծ.Վ.Տեմիրձյան, Ցուցակ ձեռագրաց Թավրիզի Մելիք-Թանգյան ավգային
եկեֆեցական թանգարանի, Անթիլիաս, 1977
- 76- Ա.Սարյան, Պատմություն Չարմահալի գավառի, Թեհրան, 1980
- 77- Պ.Պետրոսյան, Նոր Ջուղայի նախկին հայ բնակիչների կյանքը, Նոր Ջուղա, 1974
- 78- Ավ.Եղգարյան, Իրանի Չարմահալ գավառը, Թեհրան, 1963
- 79- Վ.Անդրեասյան, Չարմահալ գավառ, Նոր Ջուղա, 1977
- 80- Պատմություն Ատրպատականի հայոց թեմական դպրոցի, Թեհրան, 1981
- 81- Լ.Գ.Մինասյան, Պատմություն Փերիայի հայերի, Անթիլիաս, 1971
- 82- Ն.Գորոջանց, Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968
- 83- Ա.Տ.Պետրոսյան, Մենք եվ մեր ծննդավայր Բուրվարին, Թեհրան, 1992
- 84- Աբր-Հովասափյան, Հայբնակ գյուղերը Ալիգուդարզ գավառում, Թեհրան, 1975
- 85- Լ.Մ.Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Ջուղայի, հ.1,2, Նոր Ջուղա, 1980
եվ 1980
- 86- Լ.Գ.Մինասյան, Իրանահայ մամուլը 91894-19940, Նոր Ջուղա, 1994
- 87- Լ.Գ.Մինասյան, Նոր Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը, Նոր Ջուղա,
1972
- 88- Լ.Գ.Մինասյան, երկու հրովարտակ Մահմեդ մարգարեից եվ Ալի
ամիրապետից,
Նոր Ջուղա, 1984
- 89- Լ.Գ.Մինասյան, Հայ ավգային տոները, Նոր Ջուղա, 1988
- 90- Լ.Գ.Մինասյան, Նոր Ջուղայի եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1992
- 91- Լ.Գ.Մինասյան, Մոդերն տպարանը եվ իր տպագրած գրքերը, Նոր Ջուղա, 1984
- 92- Լ.Գ.Մինասյան, Նոր Ջուղայի թանգարանը, Նոր Ջուղա, 1963
- 93- Լ.Գ.Մինասյան, Դիվան Ս.Ամենափրկիչ վանքի, Նոր Ջուղա, 1983
- 94- Մ.Բաբոլյան, Հայ պարբերական մամուլը, Երեվան, 1986
- 95- Հ.Իրազեկ, Մոտիկ անցյալից, Պեյրութ, 1956
- 96- Կ.Պասաճյան, Իրանահայ բանաստեղծները, Փարիզ, 1976
- 97- Ա.Տոնոյան, Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության, Պեյրութ, 1963
- 98- Գ.Խանենց, Լուսաստու, Թեհրան, 1993
- 99- Գ.Խանենց, Հրաշալի պորություն, Թեհրան, 1972, Երեվան, 1983
- 100- Հանդիպում, գիրք գրականության, հ.1,2,3, Թեհրան, 1988, 1990, 1993

- 101- «Սաքո» գրատան հիսնամյակ, Թեհրան, 1983
- 102- Ռ.Գիրշման, Խարք կղզին, Թեհրան, 1978
- 103- Հարցարան կիրականորյա դպրոցների աշակերտների համար, Էջմիածին, 1991
- 104- Հ.Առաքելյան, Ամուսնության խորհուրդը, Նոր Զուղա, 1975
- 105- Աբր.Հովասափյան, Զրիստոնեություն ի հայս, Թեհրան, 1973
- 106- Մ.Ռեկա Փահլավի, Սպիկան հեղափոխություն, թարգմ.
Ա.Մուրադխանյան,
Թեհրան, 1971
- 107- Արտակ արք. Մանուկյան, Հայ եկեղեցու տոները, Թեհրան, 1969
- 108- Հ.Յ.Դ. եվ Իրանի սահմանադրությունը, Թեհրան, անթվակիր
- 109- Ն.Մուրադյան, Պատենշի վրա, Թեհրան, 1971
- 110- Շնորհք արք.Գալստյան, Հայագի սուրբեր, Իստանբուլ, 1982
- 111- Զառակներ Խայամէ Նեյշաբուրիի, Թեհրան, 1964
- 112- Լ.Երնջակյան, Հայ-իրանական երաժշտական կապերի պատմությունից,
Երեվան,
1991
- 113- Ա.Բախշինյան, Ծագումով հայերն, Երեվան, 1993
- 114- Դեվ, Սրտի ձայներ, Թեհրան, 1974
- 115- Ա.Սարյան, Հուշամատյան բանաստեղծ-նկարիչ Դեվի, Թեհրան, 1974
- 116- Լ.Գ.Մինասյան, Սպահանի համալսարանի գրական բաժանմունքի
հայերեն ձյուղ,
Թեհրան, 1971
- 117- Հ.Էլմար, Եփրեմ, Թեհրան, 1964
- 118- Հայաստանի հանրապետության հիսնամյակ, Թեհրան, 1968
- 119- Հ.Հաճյան, Հայ եվ պարսիկ բարեկամությունը, Թեհրան, 1945
- 120- Կ.Կոտանյանց, Հայոց հեթանոսական կրոնը, Վաղարշապատ, 1879
- 121- Աբր.Հովասափյան, Ովքե՞ր են Եհովայի վկաները, Թեհրան, 1993
- 122- Հ.Մամյան, Իրանահայ վերջին 50ամյա թատրոնի վաստակավորները,
Թեհրան,
1985
- 123- Հ.Բրուտյան, Սփիւռքի հայ երաժիշտները, Երեվան, 1968
- 124- Ս.Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, Թեհրան, 1982
- 125- Ղ.Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1969
- 126- Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմություն, Երեվան, 1963
- 127- Թովմա Մեծոփեցի, Պատմություն Լանկ-Թեմուրա եվ հաջորդաց յուրոց,
Փարիզ,
1860:Պարսկ. թարգմ., Թավրիզ 1978:
- 128- Անդրե Ամուրյան, Հ.Յ.Դաշնակցությունը Պարսկաստանում
91890-19180, Թեհրան, 1950 թ.:

բ - Անգլերեն

- 1- The persian land reform (1962-66), Ann K. S. Lambton, Oxford, 1969
- 2- A dictionary of believers and nonbelievers, progress, Moscow, 1989
- 3- The Armenian christian tradition in Iran, archbishop Karekin Sarkissian, New Julfa, 1975
- 4- The Armenians, Sirarpie Der Nersessian, G.Britain, 1969
- 5- Armenia, Novosti, Moscow, 1987
- 6- Calenders of middle east countries, v.v. Tsybulsky, Moscow, 1979
- 7- Kamran Ekbal, Der Briefwechsel Abbas Mirzas mit dem britischen Gesandten Mac Donald Kinneir im Zeichen des zweiten russisch-persischen krieges(1825-1828),FREIBURG,1977.
- 8-Fred Halliday, Iran,Dictatorship and development ,GB,1979.
- 9-Atkin Muriel,Russia and Iran,1780-1828,Minneapolis,1980.
- 10-Afschar M. La politique europeene en Perse, Berlin,1921.
- 11-Curson C.N. The Persia and Persian quesion,London, V.II,1921.
- 12-Ker Porter R. Travels in Georgia,Persia,Armenia(1817-1821) V. I-II, London,1828.
- 13-Malcolm J. The history of Persia from early period to the present time,V.I-II,London,1815-1829.
- 14-Murier J.A. A second journey through Persia,Armenia and Asia Minor to constantinopole,London 1818.
- 15-В.Н. ВАЙАБІАМ, МАУІКМАЙЪМШГ ЗКНОКП З ИПЪАЛПККГ
ОДПННСВЪІІКД ІОАМ, АК. МА. ПППО, Л. 1980, с. 124-

133,

16-В.Н. ВАЙАЫАМ, ЛДЕГСМАОКГМЩД КРМКФДМИЫ
ИОАМА З 1813-

1828ББ., АК. МА. АОЛ. ППО, ДОДЗАМ, 1967, с. 5-242.

գ - Պարբերական մամուլ , հանրագիտարան եվ արխիվ

- 1- Ալիք, օրաթերթ, Թեհրան
- 2- Ալիք, ամսագիր, Թեհրան
- 3- Նոր էջ, ամսագիր, Թեհրան
- 4- Արաքս, ամսագիր, Թեհրան
- 5- Ծիածան, ամսագիր, Թեհրան
- 6- Փյունիկ, շաբաթաթերթ, Թեհրան
- 7- Նոր խոսք, Թեհրան
- 8- Պահակ, ամսագիր, Թեհրան
- 9- Արաքս, գրական եվ գեղարվեստական հանդես, գրիք Ա,
Ա.Պտերբուրգ, 1898
- 10- Պարսկահայ տարեցույց, Թեհրան, 1927, 1929, 1930
վաճու, 1936

- 15- Բաֆֆի տարեգիրք, 1969, 1970, 1971
- 16- Պատմա-բանասիրական հանդես, Երեվան
- 17- Լրաբեր, հասարակական գիտությունների, Երեվան
- 18- Զարթոնք, Պեյրուք
- 19- Վեմ հանդես, Փարիզ, 1935
- 20- Հուր ամսագիր, Թեհրան
- 21- Ամենուն տարեգիրք
- 22- Վերածնունդ
- 23- Բաֆֆի օրացույց
- 24- Աբովյան օրացույց
- 25- Գարուն օրացույց

- 26- Նաիրի օրացույց
- 27- Ալիք օրացույց
- 28- Կանթեղ օրացույց
- 29- Չարենց օրացույց
- 30- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1-13 հատոր
- 31- Թեհրանի Հայոց Արաջնորդարանի արխիվ
- 32-. Մ.Մ Մատենադարանի արխիվ
- 33-Ն. Զողայի Հայոց Արաջնորդարանի արխիվ

- کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخ ایران. دکتر عزیزالله بیات. تهران: ۱۳۶۷.
- جغرافیای تاریخی ایران. و. بارتولد. ترجمه حمزه سردادور چاپ دوم. تهران: ۱۳۵۸.
- تاریخ طهران. عبدالعزيز جواهر کلامی. تهران: ۱۳۵۷.
- گوشه ای از تاریخ اجتماعی تهران قدیم. جعفر شهری. تهران: ۱۳۵۷.
- وجه تسمیه شهرها و روستاهای ایران. مهرالزمان نوبان. تهران: ۱۳۶۵.
- تهران در گذرگاه تاریخ ایران. ح. م. زاوش. تهران: ۱۳۷۰.
- رهبران انقلاب ملتها. عبدالحسین سعیدیان. تهران: ۱۳۵۸.
- گذشته چراغ راه آینده است. تهران: جامی.
- کریم خان زند و زمان او. پرویز رجبی. چاپ دوم. تهران: ۱۳۵۵.
- رستم التواریخ. محمد هاشم به کوشش محمد مشیری. تهران: ۱۳۴۸.
- استقرار دیکتاتوری رضاخان. ا. س. ملیکف. ترجمه سیروس ایزدی. تهران: ۱۳۵۸.
- انقلاب مشروطه ایران. پاولویچ. تریا. ایرانسکی. ترجمه م. هوشیار. تهران: ۱۳۵۷.
- استیلای امپریالیسم بر ایران. لودمیلاکولاگینا. ترجمه سیروس ایزدی. تهران: ۱۳۵۹.
- کارتر و سقوط شاه. مایکل ارین. ویلیام لوئیس. ترجمه ناصر ایرانی. تهران: ۱۳۶۱.
- شوروی و جنبش جنگل. گریگور یقیکیان. تهران: ۱۳۶۳.
- ایران: دیکتاتوری و توسعه. فرد هالیدی. ترجمه محسن ایلخانی و علی طلوع. تهران: ۱۳۵۸.
- تاریخ ایران، دوره قاجاریه. رابرت گرنت واتسن. ترجمه وحید مازندرانی. تهران: ۱۳۵۶.
- اسنادی از روابط ایران با منطقه قفقاز. دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی. تهران: ۱۳۷۲.
- تاریخ دیپلماسی ایران. محمد علی مهمید. تهران: ۱۳۶۱.
- تاریخ. هردوت. ترجمه غ. وحید مازندرانی. چاپ سوم. تهران: ۱۳۶۲.
- زندگانی شاه عباس اول. دکتر نصر... فلسفی. جلدهای ۱، ۲، ۳، ۴، ۵. چاپ چهارم. تهران: ۱۳۶۹.
- هم مینان نقش آفرین مسیحی. عباسعلی صالحی. تهران: بی تاریخ.
- تاریخ سیاسی و اجتماعی ارامنه. دکتر الکساندر چادمادگریان. گبو آقاسی. تهران: ۱۳۵۲.
- تشکیل دولت ملی در ایران. والتر هنینس. ترجمه کیکاوس جهاننداری. تهران: ۱۳۵۷. جلد دوم. ۱۳۶۱.
- تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران. ملک الشعراء بهار. جلد اول. تهران: ۱۳۵۷. جلد دوم. ۱۳۶۳.
- مرامنامه ها و نظامنامه های احزاب سیاسی ایران در دومین دوره مجلس شورای ملی. منصوره اتحادیه (نظامی مافی)، تهران: ۱۳۶۱.
- ایران و جنگ جهانی اول. اسناد وزارت داخله. کاوه بیات. تهران: ۱۳۶۹.
- کا گ ب در ایران. ولادیمیر کوزیچکین. ترجمه اسماعیل زند. حسین ابوترابیان. تهران: ۱۳۷۰.

- اطلس کامل شهر تهران. گیتاشناسی. تهران: ۱۳۶۴.
- ارمینان. سیرارپی تر نرسیسیان. ترجمه مسعود رجب نیا. تهران: ۱۳۵۷.
- پلیس در ایران. د. امینی. تهران: بی تاریخ.
- فدراسیون انقلابی ارمنی. (دانشناکسوتیون) برنامه ها پوتوریک. تهران: ۱۳۶۰.
- نکاتی چند در باره بحران کنونی ایران. محمد رضا فشاہی. تهران: ۱۳۵۷.
- انقلاب مشروطیت ایران. م. ایوانف. ترجمه کاظم انصاری. تهران: ۱۳۵۷.
- پلیس خفیه ایران. مرتضی سیفی فمی تفرشی. تهران: ۱۳۶۸.
- ایران در آئینه آمار. مرکز آمار ایران. تهران: ۱۳۷۰.
- حماسه پیرم. هوسپ موسیسیان. آندره آموریان هرایر خالاتیان. تهران: ۱۳۵۴.
- تاریخچه ای از پیرم خان. بی نام. تهران: ۱۳۵۷.
- جنبش های اجتماعی در ایران. احسان طبری. تهران: ۱۳۵۷.
- خاطرات. خطرات. مهدقلی هدایت (مخبرالسلطنه). تهران: ۱۳۴۴.
- جان باختگان مسیحی. انتشارات صدا و سیما. تهران: ۱۳۶۳.
- ۲۵۰۰ سال در حمایت شاهنشاهی ایران. شورای خلیفه گری کل ارامنه آذربایجان. تبریز: ۱۳۵۰.
- صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهائی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. مواد مربوط به اقلیت های مذهبی. تهران: ۱۳۶۱.
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: ۱۳۷۰.
- ارمینان ایران. لون میناسیان. اصفهان: ۱۳۶۹.
- در باره اصلاحات ارضی و نتایج مستقیمی آن سازمان چریکهای فدایی خلق ایران. تهران: بی تاریخ.
- رابطه فراماسونری با صهیونیسم و امپریالیسم. م. ح. زاوش. تهران: ۱۳۶۱.
- نقش فراماسون ها در رویدادهای تاریخی و اجتماعی ایران. م. ح. زاوش. تهران: ۱۳۶۱.
- تشکیلات فراماسونری در ایران. حسین میر. تهران: ۱۳۷۰.
- فراموشخانه و فراماسونری در ایران. اسماعیل رائین. جلدهای اول، دوم و سوم. تهران: ۱۳۵۷.
- پیرم خان سردار. اسماعیل رائین. چاپ دوم. تهران: ۱۳۵۵.
- حقوق بگیران انگلیس در ایران. اسماعیل رائین. چاپ ششم. تهران: ۱۳۵۶.
- میرزا ملکم خان. اسماعیل رائین. چاپ دوم. تهران: ۱۳۵۳.
- انجمنهای سری در انقلاب مشروطیت. اسماعیل رائین. چاپ دوم. تهران: ۱۳۵۵.
- ایرانیان ارمنی. اسماعیل رائین. چاپ دوم. تهران: ۱۳۵۶.
- اولین چاپخانه ایران. اسماعیل رائین. تهران: ۱۳۴۷.
- فهرست روزنامه های فارسی. مرتضی سلطانی. تهران: ۱۳۵۴.
- راهنمای روزنامه های ایران. کتابخانه ملی. تهران: ۱۳۷۱.
- تاریخ جراید و مجلات ایران. محمد صدر هاشمی. جلدهای ۱، ۲، ۳، ۴ چاپ دوم. اصفهان: ۱۳۶۳.
- سیاست و سازمان حزب توده. مؤسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی. تهران: ۱۳۷۰.

- پیدایش حزب کمونیست ایران. ت. ابراهیموف. ترجمه ر. رادنیا. تهران: ۱۳۶۰.
- جنبش انقلابی کارگری ایران. مقالاتی از گروه جریان (حزب توده و جبهه ملی). تهران: ۱۳۵۸.
- دو سند از فرقه کمونیست ایران. تهران: ۱۳۵۹.
- اسناد تاریخی جنبش کارگری سوسیال-دموکراسی و کمونیستی ایران. جلد های ۱-۶. تهران: ۱۳۵۷.
- آوانس اوگانیانس. زندگی و سینما. جمال امید. تهران: ۱۳۶۳.
- بنیاد نمایش در ایران. دکتر ابوالقاسم جنتی عطایی. تهران: ۱۳۳۳.
- هنر نقاشی جلفای نو. مانیا قازاریان. ترجمه ا. گرمانیک. تهران: ۱۳۶۳.
- کلیسای کاتولیک در آمریکای لاتین. دفتر حفاظت منافع جمهوری اسلامی ایران واشنگتن. ۱۳۶۲.
- جهان مسیحیت. اینار مولند. ترجمه محمد باقر انصاری و مسیح مهاجری. تهران: ۱۳۶۸.
- خصوصیات سازمان اداری کلیسای ارمنی. آرداک مانوکیان. ترجمه ط. میکائیلیان. تهران: ۱۳۶۱.
- تاریخ کلیسای قدیم. و. م. میلر. چاپ دوم. تهران: ۱۹۸۱.
- علل انحطاط مسیحیت در مشرق زمین. ح. ب. دهقانی تفتی. تهران: بی تاریخ.
- تاریخ کلیسای مسیحی (از ۶۰۰ تا ۱۹۷۰) دکتر جان الدو. ترجمه و. سیمونیان. تهران: ۱۳۴۹.
- راهنمای اعضای هیئت علمی دانشگاه ها. وزارت علوم. تهران: ۱۳۵۵.
- از سید ضیاء تا بختیار. مسعود بهنود. تهران: ۱۳۷۰.
- مکتب های فراماسونری و لیست فراماسون ها. انتشارات وطن. تهران: ۱۳۵۷.
- ارمنستان در زمان تیمور لنگ. توماتسوی. ترجمه ح. صدیق. تبریز: ۱۳۵۷.
- سعید نفیسی. تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر. جلد اول. تهران: ۱۳۳۵.
- رهبران انقلاب مشروطه. ابراهیم صفایی.
- ادوارد براون. نامه هایی از تبریز. ترجمه حسن جوادی. تهران: ۱۳۵۱.
- فرهنگ محمد معین. جلد های ۵، ۶.
- روزنامه های کیهان، اطلاعات، رستاخیز، آیندگان، همشهری، جمهوری اسلامی.

